

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Schrickx, C.P.

Citation

Schrickx, C. P. (2015, May 19). *Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/33034>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/33034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Schrickx, Christianus Petrus (Christiaan)

Title: Bethlehem in de Bangert : een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)

Issue Date: 2015-05-19

4-1 Overzicht van de religieuze gemeenschappen in oostelijk West-Friesland ten tijde van de stichting van Bethlehem in 1475, met als ondergrond de kaart van Johannes Dou uit 1651-1654.

4

Van een klein convent tot een echt klooster

4.1 Een kleine boerengemeenschap

4.1.1 Westerblokker

Klooster Bethlehem kwam tot stand aan de zuidkant van de bannegrens tussen Zwaag en Westerblokker. Het gebied ten noorden van de Bangert behoorde bij Zwaag en alles ten zuiden van de Bangert bij Westerblokker. Het klooster lag net als het regulierenklooster Nieuwlicht (1392) binnen de banne van Westerblokker. Het gebied rondom de bannegrens heette vanaf de 15de eeuw de Bangert, genoemd naar de boomgaarden die vanaf die tijd daar lagen. In de Bangert was op het moment van de stichting van het klooster geen bebouwing aanwezig. Om ons een beeld te vormen van dit gebied, moeten we terug naar de 12de eeuw. De veenontginningen in deze tijd hebben het land gevormd en blijken van grote invloed te zijn geweest op de inrichting van het kloosterterrein van Bethlehem. Bovendien verkrijgen we een beeld van het dorp en de bestaansbasis van de bewoners ten tijde van de stichting.

4.1.2 Ontginning

De banne Westerblokker is tot stand gekomen tijdens de veenontginning van het zuidelijke deel van het ambacht Drechterland in de 12de eeuw. Drechterland is het oostelijke deel van West-Friesland en werd in de 11de en 12de eeuw gefaseerd vanuit het noorden in cultuur gebracht.¹ Een blok land werd van kades voorzien en vanuit een ontginningsas werden sloten door het veengebied gegraven naar een waterloop. Op deze wijze ontstond een strokenverkaveling. De waterloop kon een natuurlijke (gekanaliseerde) veenstroom zijn, maar ook een gegraven waterloop. De naam 'blok' is in dit geval zeer toepasselijk omdat dit woord in die tijd ook werd gebruikt. Westerblokker en Oosterblokker zijn afgeleid van 'wester blokweere' en 'ooster blokweere'. Blok komt van 'beloken' en dat is een oud woord voor omsloten, oftewel aan alle zijden voorzien van dijken of kades.² Het precieze moment van in cultuur brengen van Westerblokker is niet bekend. We zijn aangewezen op archeologische bronnen, maar deze zijn er voor Westerblokker nog maar erg weinig. Naar de archeologie en geschiedenis van Zwaag, de banne ten noorden van de Bangert, is meer onderzoek gedaan en dit heeft in 2010 geresulteerd in een artikel over de ontginning en bewoning.³ Ondanks dat dit uitsluitend over Zwaag gaat, geeft dit ook een goed beeld van Westerblokker in de middeleeuwen.

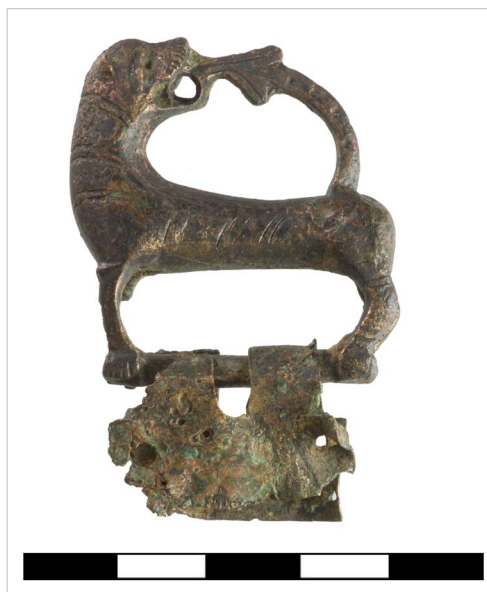
Zwaag is een van de dorpen waar klooster Hemelum over grondbezit beschikte. In een bezitslijst van deze proosdij, die is opgesteld bij een oorkonde in 1245, komt de naam 'Swage' voor en dit is de oudste vermelding van Zwaag. Zoals reeds in hoofdstuk 3 vastgesteld, confisqueerde de graaf van Holland alle bezittingen van de Friese kloosters in West-Friesland in 1345. De proosdij van Hemelum verdwijnt daarmee uit beeld. Hoewel historische gegevens ten aanzien van Zwaag ontbreken voor de periode vóór 1245, kan op basis van de herkomst van de goederen van het klooster wel worden aangenomen dat deze

1 Zie voor een model van de ontginning van het noordelijke deel van Drechterland, gebaseerd op cartografische materiaal en archeologische vondsten: Besteman, 'The history of medieval settlement'; Besteman, 'North-Holland AD 400-1200'; Besteman 'Van Assendelft naar Amsterdam'.

2 Van Berkel en Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen*, 338.

3 Schrickx, 'Een schamel dorpken'.

in de 12de eeuw, maar na 1132, zijn verworven.⁴ Daarmee belanden we precies in de tijd dat dit gebied moet zijn ontgonnen. In de genoemde publicatie over Zwaag worden de resultaten van archeologische waarnemingen en opgravingen, die op vijf locaties aan het dorpslint van Zwaag hebben plaatsgevonden, geanalyseerd. Op basis van de vondsten blijkt dat de bewoning van Zwaag op archeologische gronden niet voor 1175 kan worden geplaatst.⁵ Dat houdt in dat het gebied vermoedelijk niet lang voor 1175 is ontgonnen. Dat geldt voor een groot deel van zuidelijk Drechterland, al is deze conclusie bij gebrek aan goed gedocumenteerd archeologisch vondstmateriaal enigszins prematuur. Opmerkelijk is wel hoe goed deze datering overeenkomt met de historische vermelding dat Raymundus van Ivrea, wijbisschop van Utrecht, in 1173 vele kerken in Oost- en West-Friesland wijdde.⁶ Het is verleidelijk te veronderstellen dat dit samenhangt met een grootschalige ontginning in deze omstreken, gevolgd door de bouw van veel tufstenen kerken.⁷

4-2 Bronzen gesp in de vorm van een leeuw, 12de of 13de eeuw, gevonden in Westerblokker in 2012.

Bij gebrek aan archeologische gegevens dateren we de ontginning van dit gebied globaal in de tweede helft van de 12de eeuw. In die tijd kwam het kenmerkende ontginningspatroon van lange smalle percelen tot stand. De afwatering vond plaats via de Drecht aan de oostkant, die via een sluis bij Schellinkhout in de Zuiderzee uitmondde. Aanvankelijk zal het gebied nog wel geschikt zijn geweest voor akkerbouw, maar door verdwijnen van het veen en de daarmee gepaard gaande bodemdaling werd het hier al snel te nat. De voornaamste landbouwactiviteit was vanaf dat moment veeteelt. Deze omslag lijkt in de omgeving van Hoorn al snel te hebben plaatsgevonden. De naam Zwaag is hier indirect een aanwijzing voor. Dit is een typisch Friese plaatsnaam. Denk aan Beetsterzwaag, Kortezwaag en Kollumerzwaag in Friesland. De naam Zwaag (sweach, sweiga, sweige) had in het Oudfries betrekking op de omheining van een weide en zou op zeker moment ook als naam voor de weide zelf zijn gebruikt.⁸ Zwaag was dus al vanaf de vroegste periode een weidegebied. De toelegging op de veeteelt blijkt ook uit de rol die Hoorn speelde in de handel in runderen die in de omgeving werden vetgeweid. De oudste gegevens dateren uit 1344, in welk jaar in opdracht van de graaf van Holland diverse malen runderen op de markt in Hoorn werden gekocht.⁹ In dat jaar ging het nog niet om grote hoeveelheden. Dat veranderde in 1345 toen de runderen grootschalig werden ingeslagen als voedselvoorraad voor het leger van de graaf in zijn campagne tegen Oostergo en Westergo in Friesland. In de week voor Palmvasen 1345 (20 maart) kocht men 101 runderen in Hoorn bij achttien verschillende handelaren.¹⁰ Niet lang daarna sloegen de mannen van de graaf nog eens 39 runderen in bij veertien verschillende handelaren.¹¹ Daarna was het vee waarschijnlijk op en reisde Ruthger van Horne, de voornaamste leverancier in Hoorn, helemaal naar Arnhem af om daar ossen te halen.¹² Uit latere gegevens uit de 14de en 15de eeuw blijkt eveneens de grote rol van de

4 De datering na 1132 is niet geheel zeker. Uit dat jaar dateert een lijst van kerken die in bezit waren bij de St. Odulfusabdij van Staveren. Grondbezit staat niet vermeld. Zie hoofdstuk 3.

5 Schrickx, 'Een schamel dorpsken', 24.

6 Willem Procurator, *Kroniek*, 57; Oppermann, *Fontes Egmundenses*, 97. Het onderscheid tussen Oost- en West-Friesland (*orientali et occidentali Fresia*) moet waarschijnlijk worden gelezen als Friesland ten oosten en ten westen van het Vlie.

7 Het zou dan mogelijk om de kerken langs de Streekweg gaan. De voorlopers van die kerken ten noorden van de Streekweg zijn ouder.

8 Berkel en Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen*, 528.

9 Hamaker, *Rekeningen der grafelijkheid II*, 316-318 en 335. Zie ook: Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt*, 24-25.

10 Hamaker, *Rekeningen der grafelijkheid II*, 162.

11 Ibidem, 167.

12 Ibidem, 421-422.

koeienmarkt van Hoorn.¹³ Westerblokker was waarschijnlijk vooral gericht op het vetweiden van runderen. Hoe dit in zijn werk ging, staat uitgebreid beschreven in *Kapitale ossen* van Gijsbers.¹⁴ De ossen (gecastreerde stieren) werden vooral over land vanuit het koninkrijk Denemarken en de hertogdommen Sleeswijk en Holstein hierheen geleid om op de sappige weilanden te worden vetgemest en daarna als slachtvee te worden verkocht.

De ontginners vestigden zich langs een ontginningsas. Dit was in Zwaag de huidige Dorpsstraat en in Westerblokker de straat die nu de Westerblokker wordt genoemd. Zij woonden op kleine terpjes. De naam terp is wat verwarrend want dit doet denken aan de grote Friese terpen. Het gaat hier om niet meer dan een ophoging waarop het huis werd gebouwd. Soms spreekt men wel van een woonplateau, wat een betere indruk geeft maar wat minder fraai klinkt. Kleine huisterpjes dus. Een van deze is opgegraven op het perceel Westerblokker 33-35 in 2007.¹⁵ Het is een van de best gedocumenteerde middeleeuwse huisterpjes in West-Friesland. Eind 12de eeuw is het perceel enkele decimeters opgehoogd om een verhoogd droog vlak te creëren om op te wonen en werken. Enkele kuilen zijn mogelijk de ingravingen voor gebintstijlen van een huis. De vorm en afmeting van het huis kunnen helaas niet worden gereconstrueerd. Uit de paalkuilen valt af te leiden dat het gebouw minimaal 13,5 meter lang is geweest. In Zwaag is op perceel Dorpsstraat 66 een vergelijkbaar huis opgegraven. Op basis van enkele grote onregelmatig gevormde kuilen kan daar met enige voorzichtigheid een huis van ruim 13 meter bij 5 meter (tussen de stijlen) worden gereconstrueerd.¹⁶ Dit dateert net als in Westerblokker uit het laatste kwart van de 12de eeuw. Ontginningsboerderijen zijn van diverse opgravingen in Noord- en Zuid-Holland bekend en hebben een lengte van 17 tot 25 meter en een breedte van 5 tot 6 meter.¹⁷ Over de omvang en bouwwijze van de huizen waarin de ontginners en de generaties na hen in West-Friesland woonden, valt nog weinig zinnigs te zeggen. Zowel op perceel Westerblokker 33-35 als op perceel Dorpsstraat 66 in Zwaag wijzen de gevonden resten niet op grote ontginningsboerderijen, maar doen de sporen denken aan de vroegste huizen zoals die in de binnenstad van Hoorn zijn aangetroffen. Op perceel Grote Noord 4-5 is een houten huis gevonden met een lengte van 12,5 meter en een breedte van 6 meter.¹⁸ Het houtskelet bestond uit zeven gebinten, zoals ook het geval lijkt bij Dorpsstraat 66, die waren ingegraven in vrij grote paalkuilen en geplaatst op liggende plankjes tegen wegzakken in de natte bodem. Een aantal stijlen is dendrochronologisch gedateerd in najaar/winter 1310/1311, op basis waarvan het bouwjaar van het huis kan worden geplaatst in 1311 of 1312. Dit huis had planken wanden, maar de voorloper op dezelfde locatie uit het einde van de 13de eeuw had wanden van vlechtwerk met leem, zoals in de middeleeuwen gebruikelijk was. In het oudste keurboek van Hoorn uit 1424 staat een aantal keuren die betrekking heeft op deze bouwwijze. Deze keuren zijn waarschijnlijk opgesteld vanaf 1356, het jaar waarin Hoorn stadsrechten verkreeg. Een deel van die keuren is vermoedelijk weer overgenomen uit het keurboek van Medemblik.¹⁹ De eerste aanleg van dat boek dateert mogelijk al uit 1288, toen Medemblik stadsrechten verwierf. Hoewel dit niet zeker is, is het dus goed mogelijk dat de keuren over de huisbouw teruggaan tot de 13de eeuw. Bepaald staat onder andere dat de wanden gemaakt moesten zijn van hout of horden (vlechtwerk) tot een minimale hoogte van vier voeten (ca. 1,20 meter).²⁰

Over de drinkwatervoorziening van de eerste bewoners van Westerblokker zijn we beter ingelicht dan over de huisbouw. De oudste waterputten waren gemaakt van op elkaar gestapelde veenplagen. Diverse van deze putten zijn aangetroffen op het perceel Westerblokker 33-35 en bij Dorpsstraat

13 Schrickx, *Steden in een veenontginningslandschap*, 136-140. Interessant is dat een groot aantal van de personen die in de grafelijke rekening van 1398 runderen op de markt van Hoorn aan de graaf leverden tot de hoogste sociale klasse in Hoorn behoorden. Veel van hen waren op zeker moment schout of schepen van de stad.

14 Gijsbers, *Kapitale ossen*.

15 Van den Berg, *Een middeleeuwse huisterp*.

16 Schrickx, 'Een schamel dorpken', 24.

17 Trump, *Boerenhuizen in het veen*.

18 Schrickx, *Onderzoek op het terrein van de voormalige Winston-bioscoop*, 28.

19 Ibidem, 25.

20 Pols, *Westfriesche stadrechten*, 21 (keur 12: 'Van huus maken. Item soe sel men die wanden van den huse maken mit houte of mit horden ten minsten vier voeten hoech, ende die middelscote van houte of ten minste van horden, wel ghecleyt, bi vijf scellinghen.')

294 in Zwaag. Deze plaggenputten waren gegraven tot in de natuurlijke kleilaag waaruit schoon welwater omhoog kwam. Deze wijze van maken van waterputten raakte in onbruik in de 13de eeuw. Vanaf die tijd groef men houten tonnen in. Dat overigens niet ieder erf voorzien was van een waterput, blijkt uit een aantekening in het kohier van de 10de penning uit 1558 van Zwaag. Volgens de opstellers hadden ‘veel van onse schamel herten die in deze voirseide dick [lees: dijk] gelant zijn in menige iaren geen speck of vleis in haer huijsen gehadt hebben, ende drincken dat water uuijt die sloet van ermoede.’²¹ Er waren inwoners die zo arm waren dat ze slootwater dronken!

4.1.3 Bewoningsgeschiedenis in de 13de en 14de eeuw

Een beeld van het aantal huizen en de bevolkingsomvang van Westerblokker kan voor het eerst worden afgeleid uit een stuk dat dateert uit 1339. Het is getiteld ‘Dit es die grote van al den lande van Vriesland’ en is door Van Mieris reeds in 1753 gepubliceerd.²² Hierin worden per banne de oppervlakte van de grond en het aantal mannen opgesomd. Volgens de opgave was Westerblokker 800 morgen groot en beschikte het over 48 mannen. Het aantal mannen is voor de reconstructie van de bevolkingsomvang van belang. Volgens Lesger betreft dit niet het aantal weerbare mannen, maar het aantal huishoudens dat ieder één man moest leveren voor het dijkonderhoud.²³ Dit houdt in dat we het aantal mannen min of meer gelijk kunnen stellen aan het aantal huizen. Het dorp Westerblokker bestond in 1339 dus uit ongeveer 48 huizen. Voor het berekenen van de totale bevolkingsomvang moet het aantal personen per huishouden bekend zijn. In de historische literatuur worden verschillende aantallen gebruikt. Van der Woude heeft op basis van de opgave van het aantal haardsteden (huizen) en communicanten in 1514 uitgerekend dat een huishouden benoorden het IJ gemiddeld uit 6 personen bestond.²⁴ Andere auteurs komen op basis van andere bronnen op aantallen tussen de 4 en 7 personen uit. Als we uitgaan van een minimum aantal van 5 personen per huishouden levert dit voor Westerblokker in 1339 een inwonertal van 240 personen op.

Gegevens over de bevolkingsomvang van Westerblokker uit de 14de en 15de eeuw ontbreken verder. In Zwaag nam de bevolking heel geleidelijk toe: van 53 huizen (265 inwoners) in 1339, naar circa 60 huizen in 1430 (288 inwoners) tot circa 66 huizen in 1483 (323 inwoners).²⁵ Dit laatste aantal komt redelijk goed overeen met het in de *Enquete* genoemde aantal van 70 huizen ten tijde van het overlijden van hertog Karel in 1477 en het aantal van 72 huizen in de *Informacie* van 1514.²⁶ In de *Enquete* staat Westerblokker gezamenlijk met Oosterblokker en Binnenwijzend vermeld, waardoor hier geen gegevens ten aanzien van een afzonderlijk dorp uit af te leiden vallen.²⁷ Volgens de *Informacie* van 1514 waren er in die tijd 45 huizen (225 inwoners) en was dit aantal de 10 jaren daarvoor niet af- of toegenomen.²⁸ Ervan uitgaande dat dit aantal net als in Zwaag goed klopt, betekent dit dat het aantal huizen in Westerblokker sinds 1339 niet was toegenomen. Het aantal van 45 huizen is bovendien zeer laag in vergelijking met andere dorpen, zoals Zwaag met 72 huizen.

Wat voor beeld moeten we ons nu vormen van de bewoners van Westerblokker omstreeks de tijd dat Bethlehem werd gesticht? De *Informacie* uit 1514 vertelt: ‘dat zy hemluyden generen mit koijen,

21 Zwaag, Kohier 10de penning 1558. Kopie in: NHA 151.1 inv.nr. 516.

22 Van Mieris, *Groot Charterboek der graaven* II, 606-608. Het stuk is ongedateerd, maar wordt door Beenakker in 1339 geplaatst. Hij wijst op een akte van 9 december 1338 waarin de graaf van Holland opdracht gaf te onderzoeken wie de onderhoudsplichtigen waren van de nieuw aangelegde inlaagdijk tussen Medemblik en Barsingerhorn en opdracht gaf tot een nieuwe dijkverstoeling. Het ongedateerde stuk zou ten behoeve hiervan zijn opgesteld. Van Mieris heeft het stuk dus terecht ingedeeld na een akte van 15 maart 1339. Beenakker, *Van rentersluze tot strijkmolen*, 48-52 en noot 51. Lesger dateert het stuk in 1335 op basis van de veronderstelling dat het is opgesteld voorafgaand aan de aanleg van de inlaagdijk tussen Medemblik en Barsingerhorn na de St. Clemensvloed van 1334. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt*, 217-219.

23 Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt*, 217-219.

24 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 89.

25 Schrickx, ‘Een schamel dorpken’, 29-37.

26 Fruin, *Enquete*.

27 Ibidem, 21

28 Fruin, *Informacie*.

lantneringe, mit visschen ende ten harinck te vaeren'. De inwoners hielden zich dus niet alleen bezig met veeteelt, maar ook met visserij en specifiek de haringvangst, die in deze tijd nog uitsluitend op de Zuyderzee plaatsvond. Kennelijk bood de veeteelt alleen onvoldoende bestaansbasis. Opnieuw kunnen we onze blik wenden naar Zwaag. De volledige bevolking in 1483 is van dit dorp gereconstrueerd op basis van een combinatie van diverse bronnen.²⁹ Dit kijkt op een middeleeuwse boerengemeenschap is uniek in zijn soort. Het uitgangspunt hierbij is een pakket kladpapiertjes dat bewaard is gebleven in het archief van Hoorn, waarop de inwoners van Hoorn en de dorpen in de omgeving hun bezittingen ten behoeve van de bepaling van de hoogte van de schotbelasting hebben geschreven (zogenaamde poortersopgaven). Hieronder bevinden zich ook opgaven van bezittingen van de inwoners van Zwaag, maar deze zitten door alle andere opgaven heen en in de meeste gevallen valt uit de tekst niet op te maken dat het inwoners van Zwaag betreft. Tussen het pakket bevindt zich een kladpapiertje met een lijst met namen. Een aantal van deze kan op basis van andere bronnen als inwoners van Zwaag worden geïdentificeerd. Door vele uurtjes historisch puzzelwerk konden de bijbehorende opgaven van de meeste namen op de lijst worden achterhaald. De lijst blijkt een kladlijst van namen van de volledige schotplichtige bevolking van Zwaag omstreeks 1483 te zijn. Dit jaartal is gebaseerd op een van de opgaven waarin dit jaartal wordt genoemd. We beschikken hiermee over een collectieve boedelinventaris van de volledige bevolking van Zwaag aan het einde van de 15de eeuw. De opgaven van de bezittingen zijn bij de analyse ingedeeld onder een aantal rubrieken zoals huizenbezit, landbezit, veebezit, aantal bedden, schulden en de hoogte van de schotbelasting. De opgave van het aantal bedden lijkt op het eerste gezicht merkwaardig, maar in die tijd was een bed het duurste roerende goed in huis. Voor de armere bevolking was een bed het kostbaarste bezit. Een volledige bespreking van de inhoud gaat hier te ver. Een van de belangrijkste conclusies is dat de hoeveelheid vee per persoon erg laag was. Per huishouden werden gemiddeld slechts 5,4 koeien gehouden (voor zuivelproductie en niet meer voor vetweiderij). Slechts enkele personen hielden meer dan 10 koeien. Rekening dient wel te worden gehouden met het feit dat de opgaven van de bezittingen dateren vlak na de grote plundering van Hoorn in 1482 (zie paragraaf 4.2.4). Er zijn aanwijzingen dat ook de dorpen in de omgeving zijn getroffen. Dit blijkt uit enkele opmerkingen in de poortersopgaven, zoals bij Jan Nennesz, die schreef dat hij tien koeien en twee paarden verloren had. De reden staat niet genoemd, maar dit zal voor iedereen in die tijd duidelijk zijn geweest. Een tweede (incompleet) pakket poortersopgaven van Zwaag is overgeleverd uit het jaar 1490.³⁰ Uit de opgaven kan worden afgeleid dat toen gemiddeld zes koeien per huishouden werden gehouden, dus iets meer dan enkele jaren eerder. De meeste inwoners hadden slechts enkele koeien en kunnen niet uitsluitend van veehouderij zijn rondgekomen. Een vergelijkbaar beeld zal ongetwijfeld opgaan voor Westerblokker, dat in die tijd niet onder de jurisdictie van Hoorn viel en waarvan dus geen poortersopgaven zijn overgeleverd. De meerderheid van de inwoners kan worden gekarakteriseerd als kleine parttime boer. Boschma-Aarnoudse heeft berekend dat in Edam in de 16de eeuw voor iedere koe een oppervlakte van 1,6 morgen ter beschikking stond.³¹ De oppervlakte aan grond die de meeste inwoners van Westerblokker hadden (koop en huur) was eenvoudig te gering voor een grote veestapel. Heel veel land was niet in bezit van de inwoners van het dorp. Uit de *Informacie* van 1514 blijkt dat van de 686 morgen slechts 165 morgen van de inwoners zelf was. De overige grond was onder andere in bezit van klooster Nieuwlicht (50 morgen), de armenvoogden van Hoorn (40 morgen), de zusterconventen van Hoorn (37 morgen), de weesvoogden van Hoorn (14 morgen) en het gasthuis van Hoorn (14 morgen). Deze grond werd deels verhuurd aan inwoners van Hoorn en van allerlei dorpen in de omgeving.

Vanaf de 15de eeuw veranderden sommige weilanden in boomgaarden. De Bangert waar klooster Bethlehem werd gesticht, is een oud woord voor boomgaard. Het lijkt een logische veronderstelling dat klooster Bethlehem hier met een boomgaard is begonnen en dat de naam Bangert dus door toedoen van dit klooster is ontstaan. Het is echter precies andersom, want de oudste vermelding van de Bangert dateert van kort voor de stichting van dit klooster. Velius schrijft: 'Daer na 't jaer 1469 wert tusschen

29 Schrickx, 'Een schamel dorpen', 36-42. De bij de reconstructie behorende bijlage was helaas te omvangrijk om deze in het boek op te nemen en bevindt zich bij de auteur.

30 WFA, OAH, inv.nr. 382, bergnr. 2844Z (M6). Deze zijn niet gebruikt bij de bovengenoemde reconstructie.

31 Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering van de neeringe deser Stede*, 139.

Swaeg en Westerblokker de Bangert (soo men die noemt) eerst beplant deur een burger van Hoorn, Jan Heesjes genaemt, daer t'zedert voor en by onsen tijd veel hoven zijn by geset. De plaets staet ongeveer een duysent schreden van de stad en is somers een fraye wandeling voor de burgers, seer groen en genoeglijk van uytzicht en ook aengenaem om de goede vruchten die daer in den herfst vallen. Daer deur by wylen eenige niet van de minste burgers haer beweegen hebben laten om te woonen.³² Hoewel de strekking vermoedelijk juist is, kloppen de details van dit verhaal niet. Allereerst blijkt uit het memorieboek van klooster Pietersdal dat Jan Hees al op 11 juli 1467 is overleden.³³ Bovendien worden we op het verkeerde been gezet door de vermelding dat de boomgaard van Jan Hees tussen Zwaag en Blokker lag. Uit enkele historische bronnen valt namelijk af te leiden dat deze boomgaard op het grondgebied van Zwaag lag. Per testament schonk Pieter Jan Hees, de zoon van Jan Hees, in 1474 een stuk grond in Zwaag aan de kruisbroeders in Hoorn. De grond grensde aan 'die bongaert'.³⁴ Maerten Claesz., een van de rijkste inwoners van Zwaag, bezat eind 15de eeuw in Zwaag een stuk grond bij 'Jan Hees banghert an die gou', waarbij met gou de Dorpsstraat bedoeld zal zijn.³⁵ Dirc Janz. uit Zwaag bezat in dezelfde periode een stuk grond dat aan de westzijde grensde aan 'Jan Hees bongaert'.³⁶ Het meest duidelijk is de vermelding van Aernt van Ameroeys die een rietland bezat dat lag 'an die swaeg dijc t'eynde van Jan Hezes banghert', oftewel aan de Zwaagdijk aan het einde van de boomgaard van Jan Hees. Het lijkt erop dat een groot perceel binnen Zwaag dat grensde aan de huidige Bangert als de 'Jan Hees bangert' werd aangeduid. Deze boomgaard komt in de bronnen opnieuw naar voren bij het jaar 1509. West-Friesland werd in dat jaar getroffen door een grote overstroming. In het *Chronicon* staat vermeld dat de volledige boomgaard van Jan Hees bij Hoorn onder water kwam te staan.³⁷ Deze overstroming trof ook klooster Bethlehem, zoals we nog zullen zien. De naam 'Jan Hees bangert' bleef nog een tijd lang voortbestaan want in een keur van de stad Hoorn uit 1533 duikt die wederom op. Bepaald werd dat niemand die op de Rijdsdam (huidige Keern) of in 'Jan Hese boemgaert' woonde bier mocht tappen.³⁸ Alles wijst erop dat de boomgaard van Jan Hees aan de basis ligt van de naam Bangert.

4.2 In de stilte van de Bangert

4.2.1 De stichting

De Bangert was rond 1475 voor zover we weten nog onbebouwd. De huidige straat de Bangert was toen niet meer dan een pad met aan weerszijden water: de Kleine (of Nauwe) Wijzend aan de zuidzijde en de Grote Wijzend aan de noordzijde. Ten noorden van de Bangert lag een groot stuk grond dat in bezit was van het kartuizerklooster in Amsterdam.³⁹ Daar lag ook de eerder vermelde boomgaard van Jan Hees. Ten zuiden van de Bangert lagen weilanden. Op een van deze percelen kwam klooster Bethlehem tot stand. De volledige naam was Onze-Lieve-Vrouwedal van Bethlehem. Deze naam wordt gebruikt in een rentebrief uit 1566: 'dat convent der susteren van onser liever vrouwen dall van Beethleem'.⁴⁰ Of dit een gangbare naam was, is onbekend. Uit deze naam kunnen we in ieder geval afleiden dat Bethlehem als patroonheilige Maria had.

De kronieken spreken elkaar tegen omtrent het precieze stichtingsjaar van het klooster. Velius noemt in zijn kroniek het jaar 1475.⁴¹ Hij heeft dit op een ouder handschrift gebaseerd, maar dat is voor

32 Velius, *Chronyk van Hoorn*, 84.

33 Memorieboek Pietersdal (*Obituarium*), fol. 23v. Het origineel bevindt zich in de collectie van het Erfgoedcentrum Nederlands kloosterleven in het voormalige kruisbroedersklooster Sint Agatha. Een kopie bevindt zich in: WFA, Collectie handschriften en losse archivalia, inv.nr. 963.

34 Cartularium Pietersdal: WFA, OAH, inv.nr. 792, bergnr. 1976, fol. 18v.

35 Schrickx, 'Een schamel dorpken', 35.

36 Ibidem.

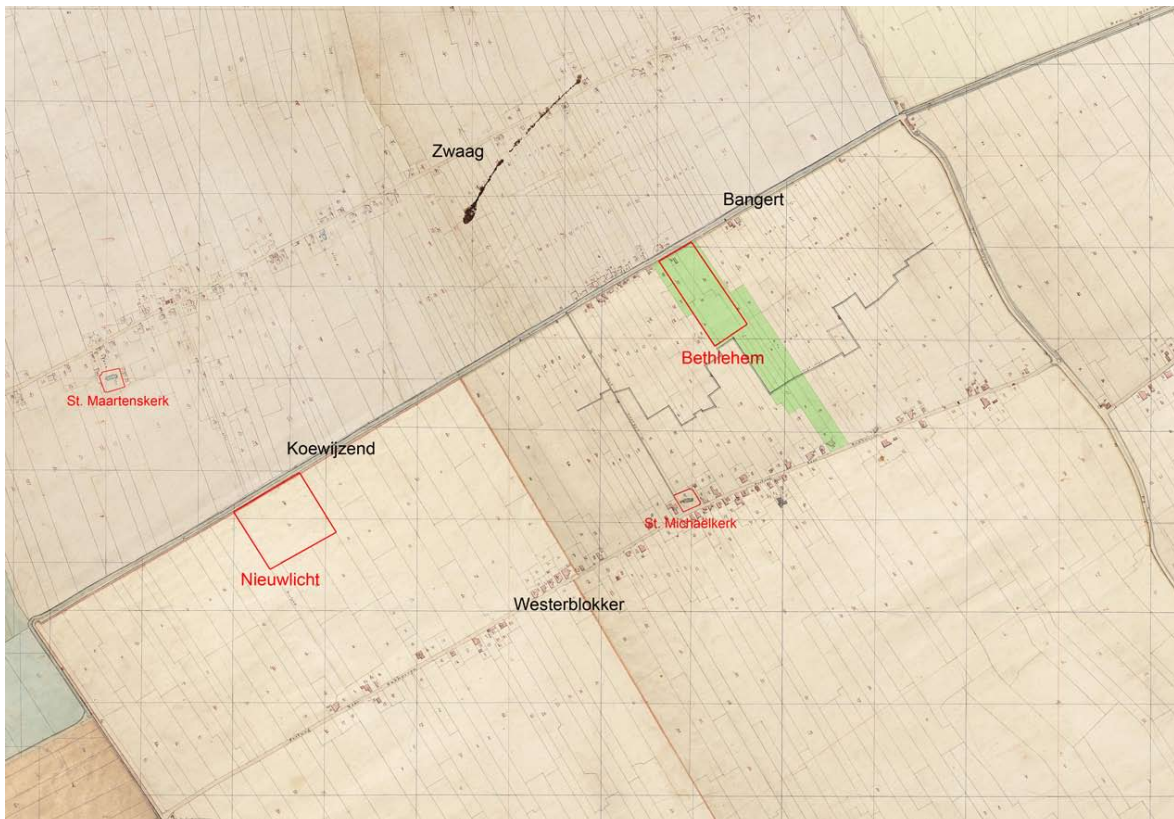
37 *Chronicon*, fol. 112v.

38 Pols, *Westfriesche stadrechten*, 124-125.

39 Schrickx, 'Een schamel dorpken', 44.

40 WFA, OAH, inv.nr. 768, bergnr. 3023.

41 Velius, *Chronyk van Hoorn*, 97.

4-3 Kadastrale kaart van Zwaag en Westerblokker uit 1823-1824 met daarop de locaties van de kloosters Nieuwlicht en Bethlehem. Tevens is in groen een reconstructie van de kloostergrond van Bethlehem weergegeven, gebaseerd op de verkoop van de grond door Hoorn in 1698.

zover bekend niet overgeleverd. De *Origo* plaatst de stichting in 1477.⁴² Het *Chronicon* geeft een precieze datum, namelijk de heiligendag van St. Franciscus (4 oktober) in het jaar 1475.⁴³ Opmerkelijk is dat in het statutenboek van Bethlehem andere jaartallen worden genoemd. Voorin dit boek staat over de stichting geschreven: ‘Item dit cloester bettelehem is begonnen int iaer ons heren M vier^c ende LXXVII in de maije maent’. Deze aantekening is, te oordelen naar het handschrift, door een zuster geschreven vlak nadat het boek in 1537 in Bethlehem in gebruik is genomen (hand 2). Als dit klopt, is Bethlehem dus niet op 4 oktober 1475 maar in mei 1477 gesticht. De zusters zelf zullen het stichtingsjaar toch wel het beste hebben geweten. Helaas doet hetzelfde boek ons meteen ook weer twijfelen aan dat vertrouwen. Bij het overlijden van een van de stichters van het klooster staat geschreven: ‘dient eerst begant int jaer M CCCC ende LXXVIII’. Hij begon het klooster in 1478. Deze aantekening is geschreven door Herman van Doesborch in 1537 die deze vermoedelijk uit een oudere kalender overnam. Gelukkig beschikken we over nog een andere bron op basis waarvan met zekerheid kan worden vastgesteld dat Bethlehem reeds in januari 1476 bestond. In de grafelijke rekening van Pieter Buis, door Karel de Stoute aangesteld als ontvanger van de ‘nieuwe acquesten’ (belasting op goederen in religieuze handen), wordt Bethlehem genoemd.⁴⁴ De rekening is opgesteld tussen 2 november 1474 en januari 1476.⁴⁵ Bethlehem wordt hierin

42 *Origo*, fol. 18v.

43 *Chronicon*, fol. 76r. Van der Knaap schrijft in zijn tekst per abuis 4 oktober 1474.

44 De eigentijdse kopie van de rekening bevindt zich in het Nationaal Archief: NA, Grafelijkheidsrekenkamer, inv.nr. 3543. Een Franstalig uittreksel van de rekening is gepubliceerd: Finot, *Inventaire sommaire*, 393-398. Opmerkelijk is dat in het exemplaar in het Nationaal Archief enige kloosters voorkomen (zoals het Ceciliaconvent in Enkhuizen en het Catharinaconvent in Hoorn) die in het uittreksel van Finot ontbreken. Zie voor de achtergronden van de ‘nieuwe acquesten’: Jongkees, *Staat en kerk*, 214-240.

45 Finot dateert de rekening tussen 1474 en 1477 en deze datering is door diverse auteurs aangehouden. Voorin het handschrift wordt echter duidelijk als einddatering januari 1476 genoemd en bij de kloosters in Noord-Holland staan enkele aantekeningen waaruit blijkt dat in 1476 betalingen plaatsvonden.

aangeslagen voor het zeer hoge bedrag van 53 pond, 16 schellingen en 9 denieren (zie hoofdstuk 6). Het net opgerichte klooster moest dus direct diep in de buidel tasten om aan deze grafelijke belasting te voldoen. Dankzij de rekening kunnen we dus veilig de datering van de stichting houden op 1475. Dat in de bronnen verschillende jaartallen worden genoemd, is niet merkwaardig. Het tot stand komen van een klooster was een heel proces waarbij verschillende gebeurtenissen als stichting kunnen worden aange-merkt: de dotatie van goederen en geld, de bevestiging door paus, bisschop of landsheer, het begin van de bouw, de vestiging van de eerste zusters en de benoeming van de eerste biechtvader en eerste mater.

De *Chonicon* is behoorlijk gedetailleerd over de toedracht van de stichting, waaruit blijkt dat de auteur goed op de hoogte was. Reden te meer de stichtingsdatum van 4 oktober 1475 aan te houden. Hij vertelt dat op die datum heer Jacobus, priester en pastor van Slappedorp in Friesland, heer Gerardus, rechtsgeleerde, heer Johannes, priester, en drie leken acht of tien zusters uit het 'oeweclooster' bij de stad Sneek haalden. Helaas noemt de auteur alleen voornamen. Volgens de auteur was nog een zevende persoon bij de stichting betrokken, namelijk een man uit Oosterblokker die grond schonk om het klooster op te bouwen. Hij was een broer van een van de drie leken. De auteur wist kennelijk zijn naam niet. In de kalender (opgenomen in het statutenboek van Bethlehem) die tevens als memorieboek fungeerde, worden drie van de stichters herdacht. Op 14 mei 1510 overleed Deric Claesen 'fondator van bethelem int jaer M Vc ende X ende Meyns syn vyf [lees: vijf] een eerlic memorie'. Dirk Claesz. was getrouwd met Miens en was dus een van de drie leken. De tweede persoon was pastoor Dirk (Deric) 'die seer behelplic was dat dyt convent bethelem hier quam'. Zijn naam staat genoteerd bij de datum 17 september, maar het jaar ontbreekt. Hij is zeker voor 1537 overleden omdat de memorie is geschreven in het handschrift van Herman van Doesborch. Zijn rol bij de stichting is niet duidelijk. Hij wordt niet als een van de stichters genoemd. Wellicht was hij de pastoor van Westerblokker. De derde persoon die wordt genoemd is broeder Pieter Claesen 'fondator van dit convent bethelem diet eerst begant int jaer M CCCC ende LXXVIII'. Zijn naam staat geschreven bij 29 september, maar een jaartal ontbreekt. Hij is net als pastoor Dirk zeker vóór 1537 overleden. Ook zijn rol bij de stichting is niet duidelijk. Hij wordt broeder genoemd en dat houdt in dat hij een kloosterling was. Dit doet sterk vermoeden dat klooster Pietersdal al vanaf de stichting bij Bethlehem betrokken was. Dit blijkt ook uit de hierboven genoemde rekening uit 1476: namens het klooster betaalde 'frere Gerit Gerits zone' (broeder Gerit Geritsz.).⁴⁶ Wat zijn rol bij het klooster was en of hij wellicht dezelfde persoon als de rechtsgeleerde Gerardus was, wordt niet duidelijk. Helaas valt van beide broeders niet te achterhalen of ze inderdaad kruisbroeders waren.⁴⁷ Niet alleen in Hoorn (Pietersdal 1462), maar ook in Sneek (1464) was een kruisbroedersklooster en mogelijk zijn via die kloosters contacten gelegd, want de eerste zusters kwamen uit de omgeving van Sneek. Op het moment van stichting van klooster Bethlehem was Nicolaas van Haarlem magister-generaal van de orde van de kruisbroeders. Hij was daarvoor prior van Pietersdal geweest (1462-1473). Enkele jaren na de stichting van Bethlehem werd als prior in Hoorn Gerbrandus Angelis van Sneek aangesteld (1485-1493). Hij was afkomstig uit het kruisbroedersklooster in Sneek. Kortom: de kruisbroederskloosters vormden een hecht netwerk en hadden veel contacten. Als inderdaad de kruisbroeders vanaf het begin bij Bethlehem betrokken zijn geweest, is het aannemelijk dat Nicolaas van Haarlem een prominente rol bij de stichting heeft gespeeld. Als magister-generaal bevorderde hij actief de stichting van nieuwe kruisbroederskloosters.⁴⁸ Voor het jaar 1475 zond hij twee prioren naar Rome voor een pauselijke bevestiging van de privileges van de orde.⁴⁹ De aanleiding hiervoor was dat paus Paulus II had bepaald dat voortaan om de 25 jaar een Heilig Jubeljaar zou plaatsvinden, te beginnen met het jaar 1475. Dit was dus kerkelijk een belangrijk jaar. Wellicht dat dit jaar door Nicolaas van Haarlem ook werd uitgekozen als stichtingsjaar voor Bethlehem.

Tot slot moet nog een laatste vermelding over de stichting worden genoemd, om alle verwarring hieromtrent weg te nemen. Achterin het tweede deel van de *Beschryvinge der stad Dordrecht* van Matthijs

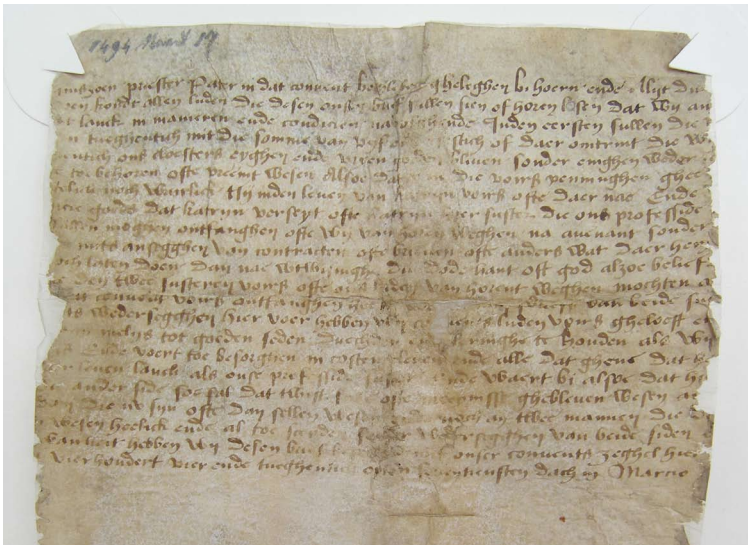
46 NA, Grafelijkheidsrekenkamer, inv.nr. 3543, fol. 27v.

47 Geen van beide broeders zijn te vinden in de kapittelverslagen.

48 Leuven (1474), Woudrichen (1475), Maaseik (1476), Dülken (1480) en Nieuwland (1481)

49 Janssen, 'De orde van het Heilig kruis' 2, 134.

4-4 Oudste akte van Bethlehem, d.d. 17 maart 1494 (WFA, OAH, inv.nr. 767a, bergnr. 3022a). De akte is zwaar beschadigd doordat deze opgevouwen is geweest en door midden is gescheurd. Zowel de linker- als rechterkant van de akte ontbreekt, waardoor de tekst incompleet is. In de akte wordt de erfenis van ene Katrijn geregeld. Vermeld staat dat ze een zus heeft die geprofessijde zuster in Bethlehem is.

Balen uit 1677 is een stamboom van het geslacht Westphalen opgenomen.⁵⁰ De familie Westphalen heeft een tak in Enkhuizen gekend, die een aantal roemruchte personen heeft voortgebracht. De bekendste is Frederik Westphalen die in 1619 naar Jeruzalem trok en van daaruit zelfs helemaal naar Alexandrië.⁵¹ Zijn overgrootvader Adriaen (overl. 1559) woonde al in Enkhuizen en was getrouwd met Eva Banjaert, de dochter van de kastelein van Medemblik. Zij hadden vier kinderen, onder wie Rijcla die volgens de stamboom ‘mater des vermaerden kloosters van Bethlehem, by Hoorn, in de Banjaert [was geweest]; door haer, en haer moeders seer adelijcke voor-ouders meest gefundeert’.⁵² Deze op het eerste gezicht zeer interessante vermelding, blijkt bij nadere bestudering een historisch verzinsel te zijn. Rijcla Westphalen komt nergens in de bronnen als mater van Bethlehem voor en is dat nooit geweest, laat staan dat haar voorouders betrokken waren bij de stichting van het klooster. Wat is het geval? Adriaan Westphalen (1625-1695), zoon van de genoemde Frederik, was een verwoed verzamelaar. Talloze boeken en geschriften zijn in zijn bezit geweest, zoals het in hoofdstuk 2 uitgebreid besproken statutenboek dat aan Bethlehem wordt toegeschreven, en een gedrukt *Passionael* van Bethlehem uit 1490.⁵³ De stamboom van Westphalen is gebaseerd op aantekeningen die door hem zijn gemaakt. In die tijd bestond er nog niet zoiets als bronnenkritiek en nam men het vaak niet zo nauw met de historische werkelijkheid. Adriaan voegde allerlei historische verzinsels toe om zijn stamboom roemruchter te maken. Hij kende klooster Bethlehem – hij bezat immers een boek dat van dit klooster was geweest – en wist dat dit klooster in de Bangert had gestaan. De associatie van de familienaam Banjaert en de Bangert (Banjaert) in Westerblokker leidde vermoedelijk tot de gefingeerde rol van Rijcla en haar voorouders bij Bethlehem. Helaas moet deze vermelding naar het rijk der fabelen worden verwezen. En dat doet direct twifelen aan diverse andere aantekeningen in de stamboom, zoals bijvoorbeeld dat de tante van Rijcla, Renette Westphalen, in 1550 mater van het Ursulaconvent in Enkhuizen was.⁵⁴ Fasel, die onderzoek heeft gedaan naar Adriaan Westphalen, noemt zelfs de hele stamboom een verzinsel.⁵⁵ De vermelding over de stichting van Bethlehem moet dus terzijde worden gelegd als een typisch geval van ‘te mooi om waar te zijn’.

4.2.2 Biechtvader en zusters uit Friesland

De genoemde priester Jacob was zeer waarschijnlijk tevens de eerste biechtvader van Bethlehem. In het memorieboek staat hij bij 9 oktober genoteerd: ‘Ons eerste pater here Jacop die ons eerlick in goede disciplyn regierde in groter oetmoedicheit’. Opnieuw staat er geen overlijdensjaar bij, maar af te leiden

50 Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 1287-1292.

51 Brandt, *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuizen*, 12-13. Op pagina 13 staat een gravure van hem afgebeeld.

52 Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 1290.

53 KB 171 E 28.

54 Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 1290.

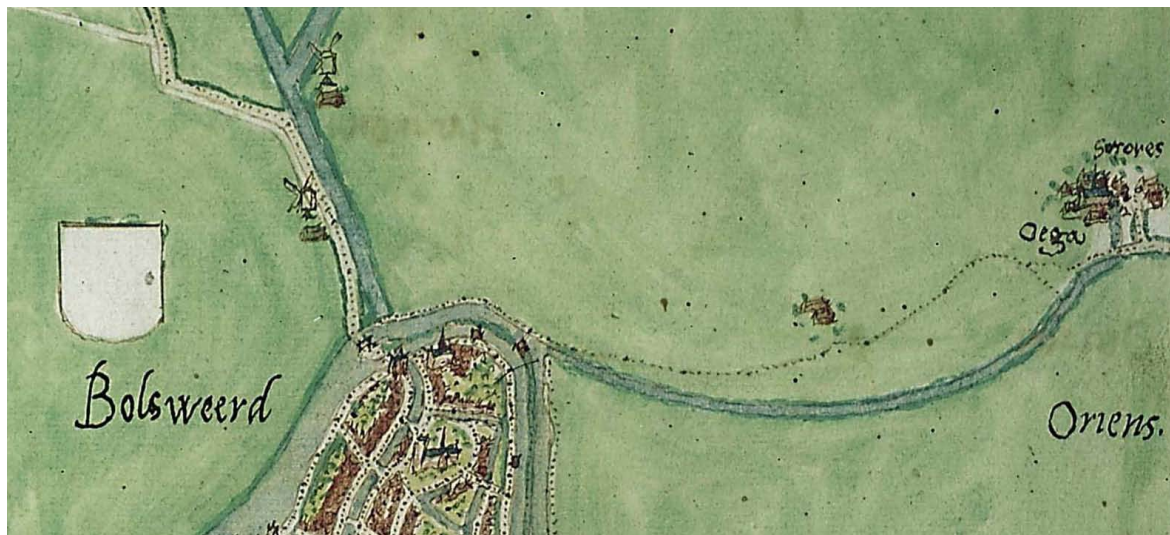
55 Fasel, ‘Adriaen Westphalen en Simon Eikelenberg’.

valt dat hij omstreeks 1488 is overleden aangezien rond dat jaar de volgende biechtvader in functie trad. Volgens het *Chronicon* was Jacob een priester uit Slappeterp.⁵⁶ Dit is een oude naam voor de huidige plaats Slappeterp in de gemeente Menaldumadeel (Friesland).⁵⁷ Hoewel uit de vermelding van priester Jacobus in het *Chronicon* en het overlijden van de eerste biechtvader Jacob niet valt op te maken dat het om een en dezelfde persoon gaat, is dit in het licht van de stichtingsgeschiedenis van veel andere conventen wel waarschijnlijk. De priester die het initiatief nam tot de stichting van een religieuze gemeenschap werd hiervan vaak ook de eerste biechtvader. Dat gold bijvoorbeeld voor het Mariaconvent in Hoorn, waar priester Frederik Matthijsz. zowel de stichter als de eerste *confessor* was.⁵⁸ De stichting van klooster Bethlehem voldoet geheel aan het algemene beeld van stichtingen van religieuze gemeenschappen. Een of meer priesters brengen een aantal devote vrouwen bijeen en leggen daarmee de spirituele grondslag, en een aantal leken stelt kapitaal, gebouwen of grond ter beschikking (de dotatie) waardoor die vrouwen in staat worden gesteld een religieus leven te leiden.⁵⁹

Volgens het *Chronicon* begon Bethlehem met acht of tien zusters die *spiritu instincti* (ontstoken door de geest) uit het 'oewecloester' bij Sneek kwamen. Volgens de aantekeningen in het memorieboek startte Bethlehem met slechts vier zusters. Van twee van hen is de naam bekend. In 1517 overleed zuster Claer Jans. Bij haar naam staat vermeld dat zij een 'van die vier die dat cloester eerst began' was. De andere zuster is Suwe Gerijts, 'die eerste mater van dit convent bethlehem die seer onderscheydelyc regierde in claer exempel strenge in hoer selven.' Zij was de eerste mater van het convent en zal dus ook een van de eerste vier zusters zijn geweest. Zij is voor 1494 overleden, aangezien in dat jaar de volgende mater in functie was. De overlijdens van de andere twee zusters van de eerste vier worden in het memorieboek niet genoemd.⁶⁰ Wie het bij het rechte eind heeft, het *Chronicon* met acht of tien zusters of de kalender met vier zusters, blijft onzeker. Het 'oewecloester' kan vereenzelvigd worden met het Oegeklooster in Hartwerd vlakbij Bolsward. Dit was een tertiarissenconvent dat was gesticht in 1411. Bolsward ligt niet ver van Sneek.

Het aantal van slechts vier vrouwen bij aanvang lijkt misschien gering. Toch is dit een gebruikelijke gang van zaken bij stichtingen. Bij de professie van de eerste zusters van het Ceciliaconvent in Hoorn was sprake van slechts vijf vrouwen.⁶¹ Het Mariaconvent in Hoorn begon in 1408 met negen zus-

4-5 Detail van de stadsplattegrond van Bolsward, gemaakt door Jacob van Deventer omstreeks 1560. Even ten oosten van Bolsward ligt het Oegeklooster (sorores Oega), waaruit de eerste zusters van Bethlehem afkomstig waren.

56 Jacob was een priester afkomstig uit Slappeterp, maar was niet de pastoor van Slappeterp. Tussen 1469 en 1483 was namelijk ene Schelte Jelles Siarda de pastoor van Slappeterp. Roemeling, *Heiligen en Heren*, 1011.

57 Van Berkel en Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen*, 412.

58 Schrickx, 'Mariaklooster', 24.

59 Van Luijk, *Bruiden van Christus*, 29.

60 Mogelijk was ook zuster Tecla Jans uit Friesland afkomstig. Haar professie staat in de kalender bij 27 juli vermeld (zonder jaar). De naam Tecla doet een Friese afkomst vermoeden.

61 WFA, OAH, inv.nr. 801, bergnr. 3056, reg.nr. 95.

ters.⁶² De precieze toedracht bij de aanloop van de meeste andere religieuze gemeenschappen in West-Friesland is niet bekend, maar ook deze zullen met vergelijkbare geringe aantallen zusters zijn begonnen. Opmerkelijk in dit verband is dat bij de twee dochterstichtingen van Agnetendal in Peer, een convent waarbij de kruisbroeders een rol speelden en die we in het vervolg van dit boek nog tegen zullen komen, telkens begonnen werd met vier zusters. Dat gold voor Dal van Josephat in Maastricht in 1484 en voor Sint-Annadal in Luithagen-Mortsel in 1496.⁶³ Vier zusters werden kennelijk door de kruisbroeders - ervan uitgaande dat zij een rol hebben gespeeld - voldoende geacht voor het stichten van een nieuwe gemeenschap.

De zusters uit Friesland vestigden zich aan de Bangert in Westerblokker. De stichting werd volgens het *Chronicon* goedgekeurd door de rectoren van de dorpen Westwoud, Oosterblokker, Westerblokker en Binnenwijzend, oftewel door het bestuur van de stede Westwoud. Volgens de schrijver van de kroniek kreeg het convent vanwege de eenvoudige gebouwen de naam Bethlehem.⁶⁴ Het was bij de stichting een erg kleine gemeenschap van slechts enkele vrouwen. De zusters volgden de derde regel van Franciscus, een regel die hun meer tijd bood voor alle wereldse taken in het convent dan een echte kloosterregel. Zeker bij het opstarten van een nieuwe gemeenschap was dat hard nodig. Een convent was niet alleen een religieuze gemeenschap, maar ook een leefgemeenschap waarin alle huishoudelijke en agrarische taken moesten worden verricht. Bethlehem sloot zich niet aan bij het Kapittel van Utrecht, het overkoepelende orgaan voor de meeste conventen van de derde orde.⁶⁵

4.2.3 Verandering van regel

Enkele jaren na de stichting vond een verandering van de regel plaats. De derde regel van Franciscus werd verlaten en de regel van Augustinus aanvaard. Dit lijkt misschien om het even, maar betekende een belangrijke verandering. Kort gezegd stond de regel van Augustinus strenger te boek dan de derde regel van Franciscus.⁶⁶ De overgang was een bewuste keuze voor een strenger kloosterleven (observantie) met het bijbehorende geestelijke prestige dat dit verleende. De verandering van regel vond plaats in 1479. Dat zo snel na de stichting al een regelverandering plaatsvond, doet vermoeden dat dit bij aanvang al de bedoeling was. De reden dat een nieuwe religieuze gemeenschap werd gesticht terwijl er al diverse andere conventen in de buurt waren, is vermoedelijk dat de stichters een vrouwenklooster wilden oprichten dat de regel van Augustinus volgde. Hiervoor waren wel voldoende vrouwen nodig en dat was bij de stichting nog niet het geval. Uit praktische overwegingen lijkt bij de stichting gekozen te zijn voor de derde regel.

In de *Origo* en in de kroniek van Velius staat bij de verandering van regel voor het eerst genoemd dat het klooster onder de orde van de kruisbroeders viel.⁶⁷ In het *Chronicon* wordt alleen de regelverandering vermeld.⁶⁸ Bethlehem was in deze tijd geaffilieerd aan de orde, wat inhield dat deze toezicht op dit klooster hield (o.a. de visitatie), maar stond nog niet daadwerkelijk onder het gezag (biechtvaderschap) van de kruisbroeders, zoals uit het vervolg van dit hoofdstuk zal blijken.

Het *Chronicon* vermeldt enkele details die niet in de andere kronieken voorkomen, namelijk dat de zusters in 1479 een nieuw habijt kregen, een grijs habijt met een zwart kruis, en dat de verandering

62 Schrickx, 'Een schamel dorpken', 24.

63 Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal*, 108-109.

64 De auteur van het *Chronicon* spreekt van *propter humilia edificia*. In de *Origo* is sprake van 'lange woninge', wat een onlogische verklaring voor de naam Bethlehem is. De verklaring voor de naam Bethlehem is minder prozaïsch dan beide auteurs doen voorkomen, zoals verderop in dit hoofdstuk uiteengezet zal worden.

65 Zie het schema van de conventen van het Kapittel van Utrecht in: Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 411-414.

66 De koppeling van aanneming van de regel van Augustinus aan observantie moet met de nodige voorzichtigheid worden betracht, aangezien de uitwerking van de regel in de statuten en de wijze waarop de supervisie was geregeld bepalend waren voor de mate van strengheid van het kloosterleven. In zijn algemeenheid kan echter wel worden gesteld dat de regel van Augustinus strenger was dan de derde regel van Franciscus.

67 *Origo*, fol. 18v; Velius, *Chronyk van Hoorn*, 97. De schrijver van de *Origo* spreekt van 'aengenomen de Regel van St Augustini onder dat Capittel der Cruycebroederen'.

68 *Chronicon*, 76v.

werd goedgekeurd door legaat-kardinaal Lucas die in die tijd in deze streken verbleef.⁶⁹ Het grijze habijt onderscheidde de zusters van de augustijner koorzusters die doorgaans een zwart of wit habijt droegen. Hierdoor werd het onderscheid tussen koorzusters en conversinnen (waartoe we de zusters van Bethlehem moeten rekenen, zoals uit het vervolg van dit boek nog zal blijken) voor iedereen zichtbaar gemaakt.⁷⁰ Het zwarte kruis op het habijt zal geïnspireerd zijn geweest op het rood en witte kruis op het zwarte habijt van de kruisbroeders.

De aanneming van de regel van Augustinus was, zoals vermeld, waarschijnlijk van aanvang af het plan. Interessant in dit verband is dat in de reeds eerder aangehaalde grafelijke rekening van Pieter Buis uit 1476 Bethlehem staat vermeld als ‘cloister des regularesses de westerblocker’ (klooster van regularissen in Westerblokker).⁷¹ De zusters van het net opgerichte klooster worden in de rekening dus als regularissen aangeduid. Het klooster wordt hier geassocieerd met de regel van Augustinus reeds voordat het deze regel aannam.

4.2.4 Een dochterstichting

Enkele jaren na de stichting was de gemeenschap groot genoeg om de stap te zetten naar een volwaardige religieuze gemeenschap onder de kerkelijk erkende regel van Augustinus. Dat Bethlehem snel groeide, blijkt mogelijk uit nog een tweede gegeven, namelijk dat enkele jaren na de regelverandering een dochterstichting uit Bethlehem voortkwam. Net zoals de eerste zusters van Bethlehem uit een klooster in Friesland kwamen, zo verhuisden enkele zusters uit Bethlehem terug naar Friesland om daar een klooster op dezelfde leest geschoeid als Bethlehem op te richten. In de kronieken wordt de naam van het nieuwe klooster genoemd: Nazareth. Verder staat vermeld dat dit klooster bij Sneek lag. Mol verwijst in een artikel over de kruisbroeders in Sneek en Franeker voor het stichtingsjaar van Nazareth naar een oudfriesse kroniek.⁷² Deze kroniek is uitgegeven en de stichting staat hierin bij het jaar 1484.⁷³ Opvallend is dat kennelijk nog altijd contacten bestonden met de regio rondom Sneek. Opnieuw kan net als bij de stichting van Bethlehem een rol van het kruisbroedersklooster Pietersdal in Hoorn worden verondersteld. Pietersdal was in 1462 overgegaan van de derde regel van Franciscus naar de regel van Augustinus en sloot zich direct aan bij de orde van de kruisbroeders. Klooster Jeruzalem in Sneek was in 1462 gesticht als derde-ordeconvent en ging in 1464 over naar de orde van de kruisbroeders. Wellicht waren er al vanaf die tijd onderlinge contacten tussen de kloosters in Hoorn en Sneek. In 1475 kwamen zusters uit een klooster nabij Sneek naar Westerblokker om daar het klooster te stichten en in 1484 gingen zusters vanuit het klooster in Westerblokker naar een plek in de buurt van Sneek om op hun beurt daar een nieuwe gemeenschap te vormen. Hoeveel zusters vanuit Bethlehem naar Nazareth gingen, vermelden de bronnen niet. Mogelijk verhuisden twee van de vier zusters die vanuit Friesland Bethlehem hadden gesticht, weer terug naar Friesland aangezien hun namen niet als overlijdens in het memorieboek van Bethlehem staan geschreven. De schrijver van het *Chronicon* vermeldt een belangrijk detail bij deze dochterstichting dat tot nu toe onopgemerkt is gebleven in de literatuur, namelijk dat *ambe domus stant*

69 Een legaat-kardinaal (*legatus a latere*) is een gezant van de paus met pauselijke volmacht voor een bepaald gebied of een specifieke opdracht. Het betreft hier Lucas bisschop van Sibenicum (Sibenik is een stad in huidig Kroatië). Hij was speciaal belast met het verlenen van aflaatbrieven voor het jubeljaar. Talloze geschreven en gedrukte verleningen van die aflaten (tussen ca. 1467 en 1480) zijn in de archieven in Nederland en Vlaanderen terug te vinden. Volgens tijdgenoot Adriaan de But (1469) perste hij in Vlaanderen het volk met zijn aflaten meer geld af dan hertog Karel de Stoute met zijn belastingen voor elkaar had gekregen: Fredericq, *Codex documentorum sacratissimarum*, 253 nr. 182.

70 Interessant in dit verband is het verhaal over de keuze van de kleur habijt bij Sint-Annadal in Luithagen-Mortsel, een dochterstichting van Agenetendal in Peer (net als Bethlehem geaffilieerd aan de orde van de kruisbroeders). In 1497 werd bij Annadal een poging ondernomen het klooster van regel te doen veranderen (van de derde regel van Franciscus naar de regel van Augustinus), maar dit ging niet door. Met instemming van de bisschop werd echter wel het grijze habijt ingeruild voor een zwart habijt. Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal*, 100.

71 NA, Grafelijkheidsrekenkamer, inv.nr. 3543, fol. 27v.

72 Mol, ‘Kruissheren op de Friese zieleheilsmarkt’, 328-329.

73 Meijering, *Oudfriesse kronieken*.

*sub tutacione et visitacione cruciferorum.*⁷⁴ Beide kloosters stonden onder de supervisie en visitatie van de kruisbroeders. Hieruit blijkt dat de kruisbroeders inderdaad een rol bij Bethlehem speelden voordat zij de rol als biechtvaders van dit klooster op zich namen.

Klooster Nazareth lag net als Bethlehem buiten de stad in een landelijke omgeving, vlakbij het plaatsje Idsega. Veel is er niet bekend over dit klooster. In Tresoar in Leeuwarden (het Fries archief) bevindt zich een akte uit 1505 waaruit blijkt dat de toenmalige biechtvader Hetto Kempaz. heette.⁷⁵ In 1506 testeerde priester Matthias Dirckz. 30 goudgulden aan Nazareth.⁷⁶ Zijn dochter Jeske zat in het klooster, maar had nog niet haar professie gedaan. In 1539 duikt Nazareth voor het eerst op in de verslagen van het kapittel van de kruisbroeders. Bij het kapittel van dat jaar werd als overleden opgegeven Johannes Trajecti als pater van Nazareth.⁷⁷ In het verslag van het kapittel van 1552 staat onder de overledenen Theodericus, pater van Nazareth en voorheen prior van Sneek.⁷⁸ Bij het kapittel van 1554 werd Mathias Gravie ontheven van zijn functie als pater van Nazareth en aangesteld als prior in Franeker.⁷⁹ Met deze vermeldingen moeten we het vooralsnog doen.

Op 17de en 18de-eeuwse kaarten staat klooster Nazareth nog vaak aangegeven, ook al was het al lang opgeheven. De geschiedenis lijkt sterk op die van Bethlehem. Ook in het geval van Nazareth bleef een deel van het klooster voortbestaan als boerenwoning. Op de oudste kadastrale kaart van 1832 staat bij deze woning nog altijd de naam Nazareth geschreven. De boerenwoning bestaat tegenwoordig niet meer, maar het erf waarop deze heeft gestaan is op de Friese Archeologische Monumentenkaart wel als een terrein met hoge archeologische waarde aangegeven.

Hiermee lijkt de toedracht rondom de dochterstichting rond: klooster Bethlehem groeide snel en een aantal zusters, onder wie vermoedelijk twee die uit Friesland afkomstig waren en tot de eerste zusters van Bethlehem behoorden, vormden een nieuwe gemeenschap in Friesland. Als reden zouden we overbevolking van Bethlehem aan kunnen dragen. Een klooster had een maximumcapaciteit, zoals vaak ook werd vastgelegd in een pastoorsoorkonde. Toch is de reden voor de dochterstichting misschien wel minder gebaseerd geweest op religieus elan dan we zouden denken.

Het jaar 1482 staat in de Hoornse kronieken te boek als rampjaar. De strijd tussen de Hoeken en Kabeljauwen laaide in alle hevigheid op met rampzalige gevolgen. Binnen het stedelijk patriciaat bestond al decennialang een scheidslijn tussen twee partijen met als inzet de macht en dan vooral het schoutambt. In 1410 was het al eens tussen beide partijen tot een openlijk gewelddadig conflict gekomen.⁸⁰ Een gerucht leidde tot een grote vechtpartij waarbij verschillende doden vielen. Hoofdrolspeler in deze zaak was de schout van Hoorn, Claes de Wael. Het gevolg was een juridische strijd die zich nog decennia lang zou voortslepen. Het kwam nooit meer goed. De eerste aanzet tot een nieuw openlijk conflict vond plaats in 1470.⁸¹ Karel de Stoute verhoogde de bedde die de stad moest afdragen. Het stadsbestuur ging in overleg met enkele leden van de Raad van Holland en andere landsheerlijke commissarissen over tot het heffen van accijns op koren, drank en bier. Dit leidde tot een groot oproer waarbij leden van de gilden van de vissers, vollers en wevers de commissarissen de stad uitjoegen en de accijnsregisters vernietigden. Het Hof van Holland trad zeer streng op: 106 personen werden voor eeuwig verbannen en acht mannen onthoofd. Het oproer had niets geholpen want de accijnzen werden in 1471 gewoon ingevoerd. De inwoners van Hoorn gaven de Kabeljauwen de schuld.⁸² Hoorn kreeg een nieuwe schout uit de Kabeljauwse partij: Martin Jansz. Vedelaar (Velaar). De Hoekse partij greep haar kans toen Karel de

74 *Chronicon*, 76v.

75 Tresoar, Archief klooster Marienpoort of Oegeklooster, toeg.nr. 232-18, inv.nr. 1.

76 Mol, 'Speelkinderen en papenkroost', 269.

77 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 323.

78 *Ibidem*, 353.

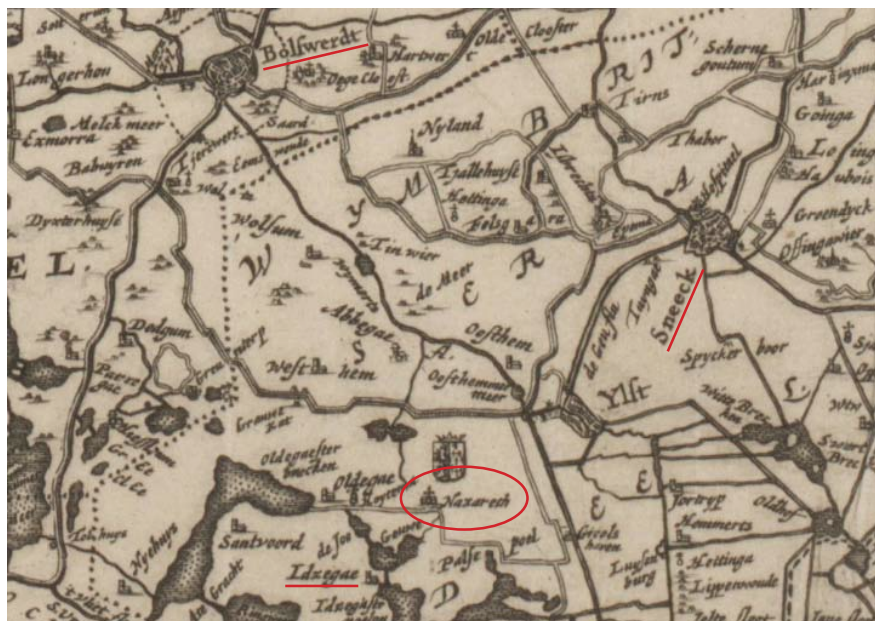
79 *Ibidem*, 357.

80 Schrickx, 'De vechtpartij van Claes de Wael'.

81 Zie voor een volledig verslag: Van Gent, 'Strijd om de macht in Hoorn'.

82 De benamingen van Hoeken en Kabeljauwen voor beide partijen werd in Hoorn pas vanaf 1479 gebruikt (*Origo*, fol. 24r; *Chronicon*, fol. 73v). Voor de duidelijkheid worden hier de partijnamen vanaf 1470 gehanteerd.

4-6 Detail van de kaart van Friesland van Schotanus uit 1664. Niet ver van Bolsward en Sneek ligt de plaats Idsega. Op de kaart staat Nazareth aangegeven.

Stoute in 1477 om het leven kwam en Maria van Bourgondië werd ingehuldigd. Tijdens afwezigheid van Velaar – hij was naar Gent gereisd om verlenging van zijn schoutambt te verkrijgen – werd een volledig Hoeks bestuur geïnstalleerd. Een aantal Hoeken plunderde het huis van Velaar. Het nieuwe stadsbestuur schafte de ingevoerde accijnzen af, stelde een van hen aan als schout en wist zelfs in 1478 bij Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië een generaal pardon voor de veroordeelde oproerkraaiers van 1470 te bewerkstelligen. Velaar zoon op wraak. Hij had inmiddels de steun gekregen van Jan van Egmond, een van de voornaamste Kabeljauwen in Holland. Hij was van mening dat hij de rechtmatige schout was op basis van een overeenkomst met Maria van Bourgondië uit 1477. Een poging in 1479 de stad in het geheim in te nemen mislukte. Het eigengereide optreden van de Hoeken kon niet ongestraft blijven. Het Hof van Holland verklaarde de verkiezingen van 1480 en 1481 ongeldig en veroordeelde de stad tot de betaling van een boete. Stadhouders Joost van Lalaing zorgde ervoor dat in 1481 een nieuw Kabeljauws bestuur werd geïnstalleerd. Bovendien ontsloeg hij de schout en zette Martin Velaar op zijn oude positie. De verhoudingen tussen de Hoeken en Kabeljauwen stonden nu helemaal op scherp. Veel Hoeken verlieten de stad en vormden een legertje van 40 man. Met weinig moeite namen zij onder leiding van ‘Adriaen van Naeldwijck, heer Henricxs broeder van Naeldwijck ridder, Jan van Middachten ende twee Vriesen Scernewibe ende Homme Lewenszoen’ op 13 juli (Sint Margarethadag) 1482 de stad in en zetten de Kabeljauwen gevangen.⁸³ Velaar, onbezonnen als hij was, regelde ogenblikkelijk bij Jan van Egmond een leger van 100 man om de stad te heroveren. De slecht voorbereide operatie liep op een mislukking uit want de aanval werd afgeslagen en Velaar kwam om het leven. De Hoeken konden niet lang van deze overwinning genieten, want enkele dagen later verschenen stadhouder Joost van Lalaing, Jan van Egmond en Petijt Zalzaert met een groot leger voor de stad. Zij bestormden Hoorn op drie plaatsen tegelijk en het verweer was snel gebroken. We komen nu op het punt waar dit hele verhaal van belang wordt voor de geschiedenis van de kloosters.

De inname van de stad ging namelijk gepaard met een grootschalige plundering, waarbij de kloosters niet werden ontzien. Volgens de auteur van de *Divisiechroniek* uit 1517 bleef niemand gespaard, geestelijk of wereldlijk, jong of oud en man of vrouw. Alle kloosters en kerken hadden het zwaar te verduren: ‘Si namen die costelike ornamenten, cleinoden, iuvelen, boeken, cyborien, ia die kelken uutes

83 Dit zijn: Adriaan van Naaldwijk, Hendrik van Naaldwijk, Jan van Middachten, Skerne Wibe (bijnaam van Wijbe Sjoerds van Grovestins) en Homme Lieuwes Juckema. Beide laatste namen staan ook vermeld in de kroniek van Friesland van Worp van Thabor, geschreven tussen 1517 en 1538: Worp van Thabor, *Kronijk van Friesland* 4, 157. Deze vijf personen behoorden tot de Friese partij van de vetkoperse hoofdelingen (tegenover de partij van de Schieringers).

priesters handen dair si stonden ende celebreerden ant outaer'.⁸⁴ De miskelken werden letterlijk uit de handen van de priesters gerukt terwijl zij de mis vierden. Slechts het Ceciliaconvent ontkwam aan dit onheil. De schrijver van het *Chronicon* noemt dit een 'mirakel' en geeft als reden een zeer vroom verhaal.⁸⁵ De zusters waren bij elkaar in de kapel verzameld en smeekten om barmhartigheid. De soldaten die de kapel binnenvielen werden door vrees overmand en vluchtten in paniek weg. Vermoedelijk was dit niet de werkelijke reden dat het Ceciliaconvent gespaard bleef, want het convent was uitgekozen om als onderkomen te dienen voor verwanten van Jan van Egmond, zoals uit het vervolg van het verhaal in het *Chronicon* blijkt.⁸⁶ Een ontroerend verslagje waaruit de wanhoop blijkt, is geschreven door een van de zusters van het Mariaconvent:

*Anno 1482 doen wasser alsoo groote onvreed en party inder Stede van Hoorn, en in dat selve Jaer op Sint Margrieten dach des morgens ten 4 uiren wert die Stede overvallen van die Vriesen, daer wy groote banchicheit van hadden, ende voort in die selve weke, wert die Stede belegen, van die Hollandse Heeren. Item 8 dagen na Sint Margrieten dach, wort die Stede weder gewonnen, en veel volks ellendelik verslagen, ende dit Convent worde al soo seer berooft, dat wy niet en behilden, want sy namen Rog en Tarw, Vleijs en Speck, Boter en Kaes, Broot en Bier, Bedden en Kleederen, alsoo dat wy niet en behilden, dan wy aen onse lijf droegen, en des avonts gingen wy alle gader uyt dat Convent, omdat wy daer in niet en dorsten vernachten, om ancxt van die Ruijters, ende onse Pater was gevangen, ende onse Mater lach in haer heilig Oly, ende wy leden alsoo groot gebrek, dat wy van armoede van malcander moesten scheijden, ende die Susteren die int Convent bleven, leden groote armoed, ende sy sliepen alle die winter in dat Stroo, ende het was doe ook een duire tijt, men kofte een kobroot voor 4½ st. en dit duurde omtrent 7 Jaer, somwijlen wat beter, somwijlen wat quader, en wy coften een last Rogge voor 75 guldens.*⁸⁷

Volgens dit verslag namen de plundersaars alle etensvoorraden (rogge, tarwe, vlees, spek, boter, kaas, brood en bier) en bedden en beddengoed mee. De zusters behielden niets anders dan zij aan kleding droegen. Ze vluchtten 's avonds uit hun klooster uit angst voor de plundersaars in hun gebouwen. De mater van het convent lag op sterven en de pater, vermoedelijk Reyner Gheerlofsz., was gevangengenomen. Hij was niet de enige die dat lot ten deel viel, maar hij kwam er wel genadig van af in tegenstelling tot een van zijn collega's. De deken van West-Friesland, Frederik Jansz. (hij had de stad ingelicht over de Kabeljauwse samenzwering), en een kapelaan Claes werden van de klokkentoren aan het Kerkplein gegooid. Frederik Jansz. was op slag dood. Een klein wonder mag het heten dat kapelaan Claes de val overleefde. Na zijn val bewoog hij nog en sneden de plundersaars zijn keel door. Claes deed vervolgens alsof hij dood was, werd door omstanders in een huis gebracht en genas binnen een jaar van zijn verwondingen. Althans zo gaat het verhaal.

Uit het kroniekje van het Mariaconvent valt af te leiden dat diverse zusters uit het convent weg-trokken vanwege de grote armoede. Velius vertelt dat na de plundering veel geestelijke personen en enige 'bagijnen' naar Friesland gingen. Een aantal zusters zou daar een nieuw convent gesticht hebben: Siegerswoude.⁸⁸ Centen verwijst naar de kroniek van Friesland van Winsemius waarin vermeld staat dat vijf witte zusters uit Holland dit klooster begonnen.⁸⁹ Terecht brengt hij dit in verband met de vermelding bij Velius. De zusters van klooster Siegerswoude waren conversinnen van Augustinus. Dat wijst

84 Tilmans, *De Divisiechroniek van 1517*, 379. Interessant is dat deze kroniek duidelijk als een van de bronnen voor de schrijver van het *Chronicon* heeft gefungeerd.

85 *Chronicon*, fol. 83r-83v.

86 Het Ceciliaconvent is in de loop van de tijd diverse malen gebruikt als onderkomen. In 1566 wilden de schout en schepenen van de stad de heer van Brederode met zijn gevolg in het convent onderbrengen, maar dit weigerde de toenmalige biechtvader Willem Gerritsz. Silverschoon omdat hij dit niet betamelijk vond in een vrouwenconvent. Kennelijk werd juist het Ceciliaconvent geschikt hiervoor geacht.

87 Schrickx, 'Een schamel dorpkén', 43. Het kroniekje is in afschrift bewaard gebleven en is getiteld 'Uijt een Out Boeksken gekomen uijt S. Marienklooster tot Hoorn, dat nu het Weese Klooster is: uijtgeschreven door Israel Jacobssoon vander Meersche 1628'. Het afschrift bevindt zich in een derde druk van de kroniek van Velius die van Petrus van der Meersche is geweest. Dit boek ligt tegenwoordig in het Noord-Hollands Archief: RAH, losse aanwinsten, toeg.nr. 176, inv.nr. 1541.

88 Velius, *Chronyk van Hoorn*, 136.

89 Ibidem, 136. Zie ook: Winsemius, *Chronique ofte historische geschiedenis van Vrieslant*, 303.

erop dat het begonnen is met zusters uit het Maria Magdalenaconvent in Hoorn, waarvan de zusters eveneens conversinnen van Augustinus waren. Tevens zouden enkele zusters uit Hoorn naar Alkmaar zijn uitgeweken en daar het Witte Hof (regularissen) hebben gesticht.⁹⁰ Dit wordt vermeld in een kroniek uit 1514 die zich in het Regionaal Archief Alkmaar bevindt.⁹¹ En dan is er nog een aantekening van Adriaan Westphalen waarin hij beweert dat het Witte Hof in 1482 ‘merkelijk werd verbeterd’ door de komst van Hoornse zusters uit adellijke en rijke families, zoals Bangert, Albout, Wijdenes, Cruyff, Pilgrom, De Jong en Heemskerk.⁹² Adriaan Westphalen is al herhaaldelijk in dit boek ter sprake gekomen. Al eerder is vermeld dat veel van zijn aantekeningen historische verzinsels bevatten. Dat is ook hier het geval. De namen die hij noemt, staan allemaal in verband met zijn eigen familie. Enige aanwijzing dat zusters met deze namen in een klooster van Hoorn hebben gezeten, is er niet. Hun bestaan was ongetwijfeld in andere bronnen tot uiting gekomen, zoals bij de transacties van grond of het bezit van lijfrentes. Aangezien dat niet zo is, moet dit verhaal afgedaan worden als historisch verzinsel. Helaas gaan dit soort gegevens altijd een eigen leven leiden. Van der Knaap schrijft in zijn boek over de middeleeuwse geschiedenis van Hoorn dit verhaal over en brengt het in verband met het Agnesconvent.⁹³ Sindsdien wordt in Hoorn gedacht dat in het Agnesconvent adellijke zusters zaten. Het tegendeel is het geval. Wellicht kende Adriaan Westphalen de tekst uit de kroniek van 1514, al is het wel opvallend dat hij niet over stichting maar over verbetering spreekt. In een recent artikel wordt beargumenteerd dat het Witte Hof in 1482 wel degelijk een nieuwe stichting betrof.⁹⁴ Hoe het ook zij, duidelijk is dat zusters na de plundering van 1482 de stad ontvluchtten en zich elders vestigden.

Wat heeft dit hele verhaal van doen met klooster Bethlehem? De kronieken spreken niet over een plundering van de kloosters buiten de stad. Indirect blijkt echter dat klooster Nieuwlicht ook is geplunderd. In 1486 verleende paus Innocentius VIII aan Nieuwlicht het privilege dat alle vermogenden die binnen drie jaren gedurende 20 dagen en alle anderen die gedurende 10 dagen aan de wederopbouw van het klooster arbeid verrichtten een volle aflat verkrijgen.⁹⁵ In de oorkonde wordt expliciet gesproken over de wederopbouw van het klooster omdat deze enkele jaren terug door brand en oorlogsrampen is verwoest. De gevolgen waren voor Nieuwlicht een stuk rampzaliger dan de kronieken doen vermoeden. Is het kleine klooster Bethlehem ook geplunderd? Het lijkt er sterk op. Wellicht was dit voor enkele zusters aanleiding het klooster te verlaten, want in het memorieboek komt tweemaal een zuster voor die buiten de orde trad, namelijk Maritgen Geryts in 1482 en Anna Jacops in een onbekend jaar. Waarom

90 Bruinvis, ‘Het Witte Hof te Alkmaar’, 162-164.

91 De tekst luidt: *Eodem anno [1482] Wittehoff conventus Regularissarum fundatur in Alcmaria a sororibus Hoernensibus tempore obsidionis oppidi eiusdem* (In hetzelfde jaar werd het Witte Hof, een klooster van regularissen, gesticht in Alkmaar door Hoornse zusters, tijdens het beleg van deze stad). De kroniek bevindt zich in de collectie van het Regionaal Archief Alkmaar: Collectie aanwinsten, inv.nr. 1. De kroniek is geschreven in het Latijn en bestaat uit twee delen. Het eerste deel is een bewerking van het *Chronicon comitum Hollandiae et episcoporum Ultraiectensium* van Joannes a Leydis uit ca. 1469, aangevuld tot 1514. Het tweede deel bevat aantekeningen en afschriften van uiteenlopende aard. De tekst is gepubliceerd: Rijkenberg, ‘Voor Alkmaar’s kerkelijke geschiedenis’. Zie ook: Drewes, ‘Oude hoven’, 48.

92 Bruinvis, ‘Witte Hof te Alkmaar’.

93 Van der Knaap en Veerkamp, *Uit de schemer van Hoorns verleden*, 116. Zoals vaak geeft hij geen enkele bronvermelding.

94 Drewes, ‘Oude Hoven’. Eén van de argumenten is dat het Witte Hof niet wordt genoemd in een akte uit 1444 waarin sprake is van de drie zusterhoven (Oude Hof, Jonge Hof en Middelhof) en dus toen nog niet bestond. Hier kan aan worden toegevoegd dat ook in de rekening van de ‘nieuwe acquesten’ van 1474-1476 sprake is van drie kloosters, namelijk het Maria-, Catharina- en Maria Magdalenaconvent: NA, Grafelijkheidsrekenkamer, 3.01.27.02, inv.nr. 3543. In een rekening uit 1537 worden vier kloosters in Alkmaar genoemd: Jonge Hof, Middelhof, Oude Hof en het ‘sint annen zusterhuys’: NA, Grafelijkheidsrekenkamer, 3.01.27.02, inv.nr. 3542. Het Annaconvent is te vereenzelvigen met het Witte Hof, zoals ook Drewes beargumenteert. Hij veronderstelt dat dit klooster door toedoen van de zusters uit het Maria Magdalenaconvent in Hoorn ook met Maria Magdalena in verband werd gebracht (in een bron uit 1558 zo genoemd). Het is onbekend of de zusters van het Witte Hof net als die van het Maria Magdalenaconvent in Hoorn conversinnen waren.

95 Brom, *Archivalia in Italië*, 625 (nr. 1773). De oorkonde bevindt zich in het Vaticaanse archief, Reg. Later. Vol. 850, fol. 299-300.

hun uittrede uit de orde in het memorieboek staat (en zelfs in 1537 is overgenomen in het nieuwe boek) is onduidelijk. Oorlogstrauma en armoede, zoals verwoord in het kroniekje van het Mariaconvent, lijken eerder de directe aanleiding voor de dochterstichting dan overbevolking en religieus enthousiasme. Dat zet de stichting van Nazareth in een heel ander perspectief.

4.2.5 Kapel en kerkhof

De volgende stap in het verkleoosteringsproces van Bethlehem was de bouw van een kapel. Deze bouw vond volgens de *Origo* in 1494 plaats.⁹⁶ In het *Chronicon* staat de bouw niet vermeld. Merkwaardig is dat Velius het jaar 1499 noemt, terwijl hij over het algemeen dezelfde jaartallen als de *Origo* gebruikt.⁹⁷ De auteur van de *Origo* weet verder te vermelden dat de wijding van de kapel geschiedde ter ere van St. Augustinus, St. Jan Baptist, St. Hiëronymus en St. Agnes. Vermoedelijk is gelijktijdig het kerkhof gewijd, ook al is hiervan in de kronieken geen sprake.

Dat Bethlehem niet direct vanaf de stichting een kapel had, lijkt op het eerste gezicht misschien vreemd. Het was echter een gebruikelijke situatie. De prioriteit lag bij aanvang in behuizing voor de zusters om als gemeenschap samen te kunnen leven. De eerste jaren werd waarschijnlijk volstaan met een draagbaar altaar (een zogenoemd *altare portatile*) dat in een van de conventruimtes was geplaatst. Het is ook mogelijk dat de zusters gebruik maakten van de parochiekerk van Westerblokker die niet ver van het klooster verwijderd lag. Vóór het jaar 1430 waren er zelfs bij de tertiariissen helemaal geen kloosterkapellen. Pas in 1430 verleende de paus aan het Kapittel van Utrecht een bul, getiteld *Promptum et benivolum*, waarin hij toestemming gaf eigen kapellen met kerkhoven op te richten en in die kapellen de sacramenten te bewaren.⁹⁸ Dit leidde tot een serie pastoorsoorkondes waarin aan conventen voorrechten werden verleend. Deze moesten worden bevestigd door de proost van West-Friesland. Op 8 maart 1431 verleende die aan alle derde orde-conventen binnen de proosdij West-Friesland dezelfde voorrechten als aan het Ceciliaconvent in Hoorn.⁹⁹ Ieder convent kon nu een eigen kapel bouwen met een eigen begraafplaats. In 1435 werd een hele serie houten kapellen gewijd: het Ursulaconvent (18 sep) in Enkhuizen en het Agnesconvent (11 nov), het Mariaconvent (19 nov) en het Ceciliaconvent (20 nov) in Hoorn. Met uitzondering van het Agnesconvent is in alle gevallen de wijdingsakte bewaard gebleven.¹⁰⁰ Uit de inhoud van deze aktes blijkt dat de wijding geheel volgens de traditie gepaard ging met de verlening van een aflat van 40 dagen voor iedereen die op bepaalde feestdagen de mis in de kapel

4-7 Gewassen pentekening van de St. Michaëlkerk in Westerblokker van Cornelis Pronk uit 1728. Ongeveer gelijktijdig met de bouw van de kapel van Bethlehem in 1494 vonden bouwwerkzaamheden aan deze kerk plaats.

96 *Origo*, fol.18v.

97 Velius, *Chronyk van Hoorn*, 165.

98 Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 138.

99 WFA, OAH, inv.nr. 774, bergnr. 3029, reg.nr. 298.

100 WFA, OAH, inv.nr. 805, bergnr. 3060, reg.nr. 332 en inv.nr. 826, bergnr. 3081, reg.nr. 331; NHA, toeg.nr. 437, inv.nr. 393. De wijdingsakte van het Ursulaconvent in Enkhuizen is alleen als afschrift bewaard gebleven. Een vertaling van de Latijnse akte (het afschrift) is gepubliceerd in: Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten*, 378-381. De wijdingsakte van het Mariaconvent staat afgebeeld: Schrickx, 'Mariaklooster', 26.

bijwoonde. Van de andere conventen mag worden verondersteld dat in dezelfde periode houten kapellen tot stand kwamen. In de tweede helft van de 15de eeuw en het begin van de 16de eeuw werden deze, als genoeg financiën bij elkaar waren verzameld, vervangen door stenen kapellen. De bouw van de kapel van Bethlehem valt binnen deze periode waarin steeds meer stenen kapellen verschenen. In hetzelfde jaar als Bethlehem werd nog een kloosterkapel gewijd: de nieuwe stenen kapel van het Maria Magdalenaconvent op het Grote Oost.¹⁰¹ Ook aan de kerk van Westerblokker, die de zusters van Bethlehem vanuit hun klooster konden zien, vonden in deze periode bouwwerkzaamheden plaats. Uit een in 2013 uitgevoerd dendrochronologisch onderzoek is gebleken dat het hout van de kap van het schip is gekapt rond 1488 en van de balken van de torenspits rond 1499.¹⁰²

4.2.6 Een kruisbroeder als biechtvader

De laatste stap in het proces van verkloosteren was dat de kruisbroeders daadwerkelijk het gezag over het klooster gingen uitoefenen middels het biechtvaderschap. Volgens de *Origo* viel Bethlehem vanaf 1479 ‘onder dat Capittel der Cruycebroederen’. Ook in de kroniek van Velius staat dit direct achter de verandering van de regel in 1479 genoemd. Dat heeft geleid tot de veronderstelling in de literatuur dat Bethlehem vanaf 1479 onder het gezag van de kruisbroeders viel.¹⁰³ Fredrik Pijper constateerde in 1895 dat in het statutenboek dat aan Bethlehem werd toeschreven (Utrecht KB: Cat. 1044) geen enkele aanwijzing is te vinden dat Bethlehem onder de orde van de kruisbroeders viel.¹⁰⁴ Hij kwam vervolgens tot de onjuiste conclusie dat Bethlehem nooit onder het gezag van de kruisbroeders heeft gestaan.¹⁰⁵ Zoals we reeds hebben geconstateerd, is dit boek nooit in Bethlehem in gebruik geweest en kunnen hieraan dus geen conclusies worden verbonden. Het statutenboek uit 1537 is geschreven door een kruisbroeder en is duidelijk gebaseerd op de statuten van de kruisbroeders. Bethlehem is dus wel degelijk onder het gezag van de orde van de kruisbroeders gevoegd. In het *Chronicon* is hier nog geen sprake van, maar volgens de schrijver stond Bethlehem wel onder de supervisie en visitatie van de kruisbroeders. Aangezien deze kroniek loopt tot het jaar 1521 moet de aanneming van het biechtvaderschap na dat jaar zijn bewerkstelligd. Het juiste jaartal is ook niet 1537, toen het nieuwe statutenboek werd geschreven, maar zeer waarschijnlijk 1530. In dat jaar overleed biechtvader Gerardus Symonis. In de kalender staat zijn overlijden genoteerd bij 23 oktober: ‘Onse pater here Gerijt Sijmens die ons XLII jaer eerlic regiert heft int jaer MvC ende XXX’. Hij was geen kruisbroeder want hij wordt aangeduid als heer (een priester) en niet als broeder. Zijn overlijden komt niet in de verslagen van het kapittel van de kruisbroeders voor. Vervolgens werd Conradus Juliaci de nieuwe biechtvader. Zijn benoeming staat niet vermeld in de kapittelverslagen, maar valt wel af te leiden. Hij was ten tijde van het overlijden van Gerardus Symonis prior van Pietersdal (1524-1529/1530).¹⁰⁶ Hij overleed in 1539 als biechtvader van Bethlehem.¹⁰⁷ Waarschijnlijk is hij in 1529 van zijn functie als prior van Pietersdal ontheven en enige tijd later, in 1530, in Bethlehem aangesteld.¹⁰⁸ Kennelijk werd het van groter belang geacht dat Bethlehem een goede biechtvader zou kri-

101 *Chronicon*, fol. 93v; *Origo*, fol. 15r en 35v; *Brevissima*, 83v.

102 Van Daalen, *Blokker, Westerblokker kerk*, 7.

103 Zie bijvoorbeeld: Van Engen, *Derde orde van Sint-Franciscus*, 280.

104 Pijper, ‘Nonnenklooster onder den invloed van Windesheim’, 240.

105 Hij realiseerde zich niet dat het statutenboek op zeker moment kon zijn vervangen door een nieuw statutenboek en het kwam al helemaal niet bij hem op dat de toeschrijving van het statutenboek aan Bethlehem onjuist zou kunnen zijn.

106 Veerkamp, *Priores van het kruisbroedersklooster “Sint Pieters Dal”*, 16.

107 Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 323.

108 Hij werd namelijk als prior in Pietersdal vervangen door Theodericus Elborch, wiens overlijden (binnen een jaar dus) staat vermeld bij het kapittel van 15-17 mei 1530: Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 296. Dat houdt in dat Conradus Juliaci voor 15 mei 1530 uit zijn functie ontheven moet zijn, terwijl Gerardus Symonis pas op 23 oktober 1530 is overleden. Wellicht was de biechtvader van Bethlehem als enige tijd ziek en is vooruitlopend hierop (bij het kapittel van 1529) het besluit genomen Conradus Juliaci als zijn vervanger aan te wijzen. De volgende opvolger als prior van Pietersdal, Jan Lambertsz. Horneke, is overigens eveneens zeer kort in functie geweest, want zijn overlijden staat vermeld bij het kapittel van 7-9 mei 1531: Van de Pasch, *Definities der generale kapittels*, 299.

jgen dan dat hij zijn functie in Pietersdal verder zou voortzetten. In Pietersdal liep rond die tijd een lange periode van bouwwerkzaamheden ten einde.¹⁰⁹ Onder gezag van Conradus Juliaci zou in Bethlehem het nieuwe statutenboek van 1537 in gebruik worden genomen. In Pietersdal was op dat moment Petrus Plas van Maastricht prior (1531-1539), die hem in 1539 zou opvolgen als biechtvader van Bethlehem. Deze twee kruisbroeders hebben een prominente rol gespeeld bij de opname van Bethlehem onder het gezag van de orde van de kruisbroeders en zij hebben het statutenboek laten maken. Een voorbeeld voor een dergelijk boek was nog niet voorhanden. In 1537 werd speciaal een broeder uit het klooster in Brügg gehaald om dat boek te schrijven, zoals in hoofdstuk 2 is uiteengezet.

De inhoud van het statutenboek komt in hoofdstuk 5 uitgebreid ter sprake. Van belang is hier om op basis van dit statutenboek vast te stellen of de zusters van Bethlehem koorzusters of conversinnen (in de brede definitie van Goudriaan) waren. Goudriaan meent het laatste omdat volgens hem de zusters van Jerusalem in Venray (zie onder), die net als Bethlehem onder de zielzorg van de kruisbroeders vielen, conversinnen waren.¹¹⁰ Hij concludeert dit op basis van het statutenboek van dit klooster.¹¹¹ Hierin ontbreken paragrafen over de *cantrix* (de voorzangeres) en *ebdomedaria* (degene die leiding geeft bij het gebed en zegen), functies die typerend voor een regularissenklooster met koorzusters zijn.¹¹² De statutenboeken van Venray en Bethlehem vertonen weinig overeenkomsten en komen dus uit een geheel andere traditie voort. De statuten van Bethlehem zijn overduidelijk gebaseerd op die van de kruisbroeders. Paragrafen over de *cantrix* en *ebdomedaria* ontbreken, maar geen enkele functie (zelfs niet van de mater) wordt omschreven, net zoals dat in de statuten van de kruisbroeders het geval is. Hieruit vallen dus geen conclusies te trekken. Van groot belang is het tweede hoofdstuk 'van die ghetijden'. Hieruit blijkt dat de zusters 's morgens om vier uur opstonden waarna in de kerk de metten en de priem aaneengesloten werden gebeden; de terts werd voor de mis gehouden en de sext na de mis. Na de maaltijd volgde het bidden van de none en direct voor het avondmaal de vesper. Voor negen uur 's avonds werden tot slot de completen gehouden. De zusters baden de getijden, maar uit de omschrijving blijkt dat dit de Onze Lieve Vrouwe-getijden (verkort getijdengebed) waren, en op zondag en op een serie opgesomde heiligendagen de Heilige Kerkgetijden. Op de precieze inhoud van deze passage over de getijden komen we in hoofdstuk 5 terug, maar van groot belang is om alvast hier vast te stellen dat de zusters van Bethlehem verkorte getijden baden en dus conversinnen waren. Ze baden niet het volledige (Latijnse) koorgebed.

Een historisch feit dat in dit verband niet onvermeld mag blijven, is dat niet alleen Bethlehem, maar ook de dochterstichting Nazareth in deze tijd onder het biechtvaderschap van de kruisbroeders werd gesteld. Het precieze moment is niet bekend. In de kapittelverslagen komt Nazareth voor het eerst in het jaar 1539 voor. Bij de overledenen staat *Johannes Trajecti pater sororum in Nazareth* vermeld.¹¹³ Wanneer deze Jan van Utrecht is aangesteld als biechtvader van Nazareth is niet bekend. Het lijkt logisch te veronderstellen dat Nazareth omstreeks dezelfde tijd als Bethlehem onder rectoraat van de kruisbroeders is gesteld, dus in 1530.¹¹⁴ Wellicht is in Pietersdal in 1537

109 In het torentje van Pietershof hangt een kleine luidklok met een diameter van 44 cm en het randschrift JHEZUS MARIA ANNO DNI MCCCCXXIX (1529). Waarschijnlijk is dat deze afkomstig van het klooster Pietersdal, maar zeker is dat niet. De klok is in dat geval een van de weinige overblijfselen van de kloosters in Hoorn en kennelijk ontsnapt aan het omsmelten van de klokken in 1573. Mogelijk is de klok als afsluiting van de bouwwerkzaamheden in 1529 in de kruisbroederskerk gehangen.

110 Goudriaan, 'Observantie der conversinnen', 195.

111 Van Dijk, *Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters*, 684-695.

112 Goudriaan, 'Observantie der conversinnen', 190.

113 Van de Pasch, *Definities der generale kapitels*, 323. Een opvallend detail is dat in hetzelfde jaar ook de eerste kruisbroeders die biechtvader was in Bethlehem, Conradus Juliaci, overleed.

114 Goudriaan verwijst naar een lijst met Friese kloosters uit 1529 waarin Nazareth wordt aangeduid als *sorores heremitarum ordinis Sancti Augustini prope Ilst* (zusters van de eremietenorde van St. Augustinus bij IJlst). Terecht trekt hij de conclusie dat dit een vergissing moet zijn want van augustijner eremieten is in dit geval zeker geen sprake: Goudriaan, 'Observantie der conversinnen', 175. Wat uit deze aantekening indirect mogelijk wel is af te leiden, is dat Nazareth in 1529 nog niet geassocieerd werd met de orde van de kruisbroeders. Indien Nazareth in 1529 een kruisbroeder als biechtvader had gehad en onder het gezag van het generale kapittel van de kruisbroeders viel, zou kunnen worden verondersteld dat dit in de lijst van 1529 tot uiting was gekomen.

nog een tweede statutenboek afgeschreven dat bestemd was voor Nazareth, maar niet bewaard is gebleven. De resultaten van deze studie naar Bethlehem vertellen dus ook veel over Nazareth.

Binnen de huidige landsgrenzen heeft nog een derde klooster onder het rectoraat van de kruisbroeders gestaan, namelijk Jerusalem in Venray.¹¹⁵ Het bestaan van dit klooster is hierboven reeds aangestipt. Volgens Verschuieren stond dit klooster vanaf het moment dat het de regel van Augustinus aannam (1467) onder de visitatie van de kruisbroeders.¹¹⁶ Uit zijn analyse van de totstandkoming van de regelverandering kan deze conclusie echter niet overduidelijk worden getrokken. Een centrale rol bij deze regelverandering speelde biechtvader Albert van den Beesten. Hij was in 1436 togetreden tot het Heer Florenshuis in Deventer en in 1447 als biechtvader van de zusters in Venray aangesteld. Het eerste initiatief tot de regelverandering werd reeds in 1464 genomen toen in een pastoorsoorkonde toestemming tot aanneming van deze regel werd verleend. Hierin is ook voor het eerst sprake van de naam Jerusalem (het 'klooster van de elfduizend maagden en van S. Antonius in Jherusalem bij Venray').¹¹⁷ In 1465 volgde bisschoppelijke goedkeuring.¹¹⁸ In 1467 vond de besluiting van de gemeenschap en de professie van de zusters onder de nieuwe regel plaats, in aanwezigheid van de prior van het dominicanenklooster Mariaweide in Venlo.¹¹⁹ De verleende oorkondes van pastoor en bisschop werden voorgelegd aan de pauselijke legaat die in 1469 de abt van Sankt-Martin in Keulen gelastte een onderzoek in te stellen en de aktes uit zijn naam te bevestigen.¹²⁰ In 1471 volgde de bevestiging onder voorwaarde dat de visitatie door het Kapittel van Windesheim zou worden verricht. Hieraan lijkt echter geen invulling te zijn gegeven, mede doordat het Kapittel van Windesheim vanaf 1436 bij pauselijk besluit geen vrouwenkloosters meer aannam. In 1478 werd door

4-8 Beeld van St. Augustinus, vermoedelijk daterend uit de 16de eeuw en afkomstig uit klooster Jerusalem in Venray. De foto is genomen in 1928 en bevindt zich in de collectie van de RCE. Het beeld bevond zich toen waarschijnlijk in het klooster van de Ursulinen in Venray dat in het voormalige klooster Jerusalem was gesticht en is op zeker moment overgedragen aan de Grote Kerk. Vermoedelijk is het beeld tijdens het bombardement van Venray in WOII, waarbij ook de Grote Kerk werd verwoest, verloren gegaan.

- 115 In de verslagen van het generaal kapittel komt dit klooster voor het eerst voor in 1570 waarin het overlijden van *Johannes Lynden confessor et pater sororum in Venraedt* staat vastgelegd: Van de Pasch, *Definities der generale kapitells*, 386. Hij was reeds overleden op 27 juni 1568, maar het generaal kapittel is in 1569 niet gehouden. Zie voor de geschiedenis van dit klooster het boek *Jerusalem, 1422-1802, 1838-1938* dat in 1938 ter gelegenheid van het eeuwfeest van het 'tweede' Jerusalem is verschenen, geschreven door L. Verschuieren (een minderbroeder) en C. Ibelings (een jezuïet). Het 'eerste' Jerusalem is in 1802 opgeheven. De rector bleef echter met enkele overgebleven voormalige kloosterzusters in de gebouwen wonen. Na zijn dood in 1835 kwam het gebouw en de inboedel in handen van de St-Petrus Bandenkerk. In 1838 stichtten de Ursulinen een nieuw 'tweede' Jerusalem.
- 116 Verschuieren en Ibelings, *Jerusalem*, 58; Verschuieren, 'Handschriften afkomstig uit het klooster Jerusalem', 694 (noot 4)
- 117 Verschuieren en Ibelings, *Jerusalem*, 40.
- 118 Ibidem, 41.
- 119 Ibidem, 42.
- 120 Ibidem.

de abt uit Keulen alsnog toestemming verleend een visitator vrij te kiezen.¹²¹ Het lijkt erop dat dit een bevestiging van een al bestaande situatie was. Het precieze moment waarop de kruisbroeders in beeld komen, is dus niet geheel duidelijk. Nergens blijkt hun betrokkenheid bij de verandering van regel. Toch is het goed mogelijk dat de kruisbroeders direct na 1467 de visitatie op zich hebben genomen. Wellicht heeft klooster Mariaweide van de dominicaner orde, waarvan de prior in 1467 de besluiting en professie van de zusters verrichtte, hierbij een rol gespeeld. De dominicanen volgden net als de kruisbroeders de regel van Augustinus en behoorden dus als het ware tot dezelfde familie. De kruisbroeders hadden bij hun oprichting in 1248 hun statuten gebaseerd op die van de dominicanen en keerden bij de hervormingen in de 15de eeuw terug naar dit oorspronkelijke uitgangspunt. De keuze voor de kruisbroeders als visitatoren van Jerusalem was zeer logisch en bovendien stond er in Venlo een kruisbroedersklooster. Verschueren schrijft verder dat na het overlijden van pater Hubert van Lochem (+1527) de kruisbroeders het rectoraat overnamen.¹²² Volgens hem is in 1530 een kruisbroeder als biechtvader aangesteld, namelijk Jan van Lynden, die dit ambt tot zijn dood in 1568 zou vervullen.¹²³ Hoe invulling aan het biechtvaderschap tussen 1527 en 1530 is gegeven, wordt bij Verschueren niet duidelijk.¹²⁴

Omdat zowel Bethlehem als Nazareth en Jerusalem op zeker moment daadwerkelijk onder het gezag van de kruisbroeders vielen, is het gerechtvaardigd om vanaf dat moment van kruiszusters of *cruciferinnen* te spreken. De zusters vormen de vrouwelijke tak binnen de orde, ook al waren zij koorzusters maar conversinnen. Of echt sprake was van volledige incorporatie in de orde, zoals dat bijvoorbeeld bij vrouwenkloosters in het Kapittel van Windesheim en het Kapittel van Sion wel het geval was, is de vraag. Nergens uit de bronnen valt af te leiden dat de biechtvaders medezeggenschap in het kapittel hadden, wat bij volledige incorporatie het geval is. Wellicht is deze stap nooit gezet.

4.3 De observantie van de kruisbroeders

Op het moment van de stichting van Bethlehem bestond de Orde van het Heilig Kruis reeds meer dan 200 jaar. In het jaar 1248 was de orde, die toen uit niet meer dan zes kloosters bestond, officieel erkend. Een van deze kloosters was dat van Hoei, dat onder meer dankzij de verwerving in 1292 van relieken van St. Odilia, een van de metgezellinnen van St. Ursula, tot het belangrijkste klooster van de orde zou uitgroeien.¹²⁵ St. Odilia werd in de 15de eeuw de patrones van de hele orde.¹²⁶ In de 13de eeuw groeide de orde met negentien stichtingen en in de 14de eeuw met nog eens twintig stichtingen.¹²⁷ De kruisbroeders kenmerken zich door enerzijds een grote aandacht voor het houden van de erediensten in hun kerken en anderzijds door een actieve houding in de wereld. Zij vormen daarmee een combinatie van de levenswijze van de dominicanen, wier statuten ze ook als basis namen, en de bedelordes, die in de 13de eeuw sterk opkwamen en een typisch stedelijk fenomeen waren. In 1318 verkreeg de orde zelfs het recht eens per jaar rond te gaan voor aalmoezen (het bedelprivilege). De actieve wereldse houding uitte zich verder in zielzorg, hospitaalzorg voor armen en zieken en het bevorderen van bedevaarten.¹²⁸ Dit laatste deden ze onder andere door hun eigen kapellen te verrijken met relieken om als bedevaartsplaats te kunnen fungeren. Zo verwierf Pietersdal in Hoorn in 1517 enkele relieken. Deze had een vroom burger, Evert Oly, mee uit het Heilig

121 Ibidem.

122 Verschueren en Ibelings, *Jerusalem*, 51; Verschueren, 'Handschriften afkomstig uit het klooster Jerusalem', 696 (noot 5). Zie ook: Van Dijk, *Constituties der Windesheimse vrouwenkloosters*, 684 en 693.

123 Verschueren en Ibelings, *Jerusalem*, 58.

124 Opvallend is dat hij in het schema van de biechtvaders 'per abuis' het overlijden van Hubert van Lochem in 1529 plaatst, zodat er een aaneengesloten rij biechtvaders is. Verschueren en Ibelings, *Jerusalem*, 113.

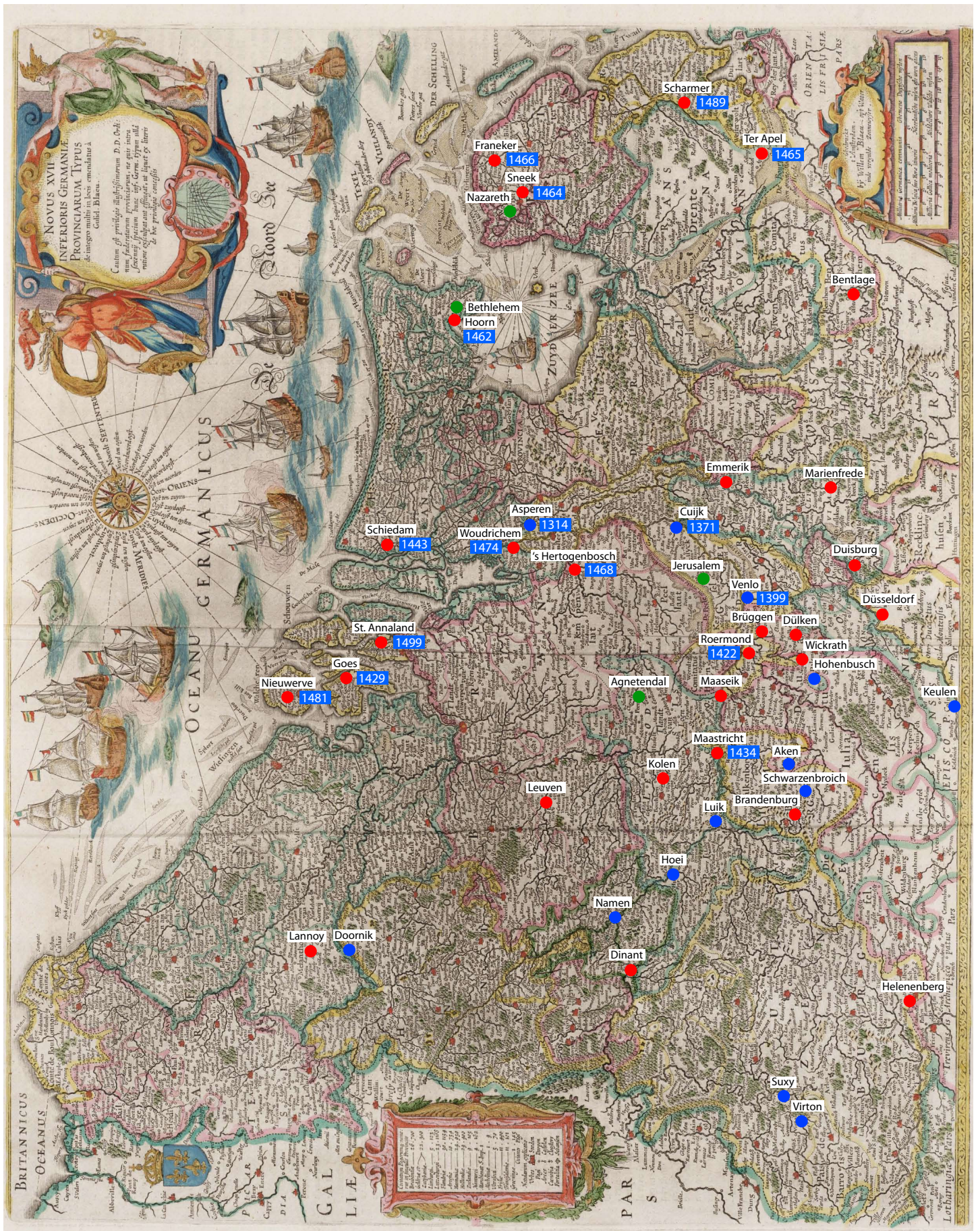
125 De reliekschrijn uit 1292 is bewaard gebleven en is tegenwoordig te zien in het voormalige kruisbroedersklooster in Kolen. Op de schrijn staan de oudste afbeeldingen van kruisbroeders in de voorgeschreven ordekleedij. Janssen, *Oord van helder licht*, 42-43.

126 Opmerkelijk is dat St. Odilia (18 juli) niet in de kalender in het statutenboek van Bethlehem staat vermeld.

127 Janssen, *Oord van helder licht*, 62.

128 Ibidem, 34.

4-9 De kruisbroederskloosters in Nederland en aangrenzende gebieden, met als ondergrond de kaart van de Zeven Provinciën van de Lage Landen door Blaeu uit 1664.

De locaties en de datering van de kloosters zijn gebaseerd op: Van den Bosch, Studiën over de observantie der kruisbroeders.

- kruisbroedersklooster vóór 1410
- kruisbroedersklooster tussen 1410 en 1499
- vrouwenklooster onder rectoraat van de kruisbroeders

Land genomen en ze werden in processie naar het kruisbroedersklooster gebracht.¹²⁹ De kruisbroeders legden verder nadruk op onderwijs en waren vaak universitair geschoold. Ze waren soms als schoolmeesters bij Latijnse scholen actief, zoals broeder Gerrit Manninck van Edam rond 1480 in Hoorn.¹³⁰

Vanaf het midden van de 14de eeuw belandde de orde van de kruisbroeders in een crisis.¹³¹ De kloostertucht, met name op het gebied van de armoede, zou zijn verslapt. Ook de gehoorzaamheid aan de leiding van de orde liet te wensen over. De kruisbroeders stonden hier zeker niet alleen in: de gehele Kerk en de diverse kloosterordes waren verwijderd geraakt van de oorspronkelijke idealen. Een periode van streven naar observantie, getrouwe navolging van de regels, brak aan met als voornaamste exponent de Moderne Devotie. Bij de kruisbroeders werd de observantie van bovenaf gestuurd. Dit leidde tot hervormingen van bestaande kloosters en de stichting van een groot aantal nieuwe observant ingestelde kloosters. Het jaar 1410 vormde een kantelpunt. Bij het generaal kapittel van dat jaar werd een nieuwe observant ingestelde prior-generaal gekozen en werden alle aanvullende bepalingen van na 1248 geschrapt. De oorspronkelijke constituties van 1248 werden hiermee hersteld.¹³² Vervolgens werd bepaald dat het generaal kapittel weer ieder jaar diende te worden gehouden, werden de regel en statuten geüniformeerd en volgden allerlei bepalingen ten aanzien van de gelofte van armoede en gehoorzaamheid. In 1464 legde men een standaardtekst voor de statuten vast, waarvan ieder klooster een afschrift kreeg. Na een periode van reactieve maatregelen, brak een periode van proactieve benadering aan. Een groot aantal nieuwe kloosters werd gesticht. De orde breidde uit over het noordelijke deel van huidig Nederland, met vestigingen in Hoorn (Pietersdal; 1462), Sneek (1464), Franeker (1466), Sellingen (Ter Apel; 1465) en Scharmer (1489). Rond 1500 bestond de orde uit 76 kloosters.

De orde maakte een bloeiperiode door. Janssen heeft de intredes van kruisbroeders in de diverse kloosters op een rij gezet en daaruit blijkt dat in de Nederlanden in de periode 1410-1540 in totaal 731 personen intraden.¹³³ St. Agatha kende de meeste nieuwe conventualen, namelijk 96 personen, gevolgd door Venlo met 76 personen en Asperen met 58 personen. Hoorn behoorde ook tot de grootste kloosters met 48 ingetreden.

De wijze waarop binnen de orde vorm werd gegeven aan de observantie was sterk afhankelijk van de prior-generaal. In de periode 1463-1473 was dat Peregrinus van Kampen. Onder zijn bewind kwamen de vestigingen in Sneek, Franeker en Ter Apel tot stand als onderdeel van een doelbewust programma tot uitbreiding van de orde in de noordelijke gebieden. Tevens blijkt onder zijn bestuur voor het eerst betrokkenheid van kruisbroeders bij religieuze vrouwengemeenschappen. In 1466 kwam het convent Onze-Lieve-Vrouw-Ter-Riviere in Bree (Belgisch Limburg) tot stand als dochterstichting van Sint-Catharinadal in Hasselt. Bij de bisschoppelijke goedkeuring werd bepaald dat het nieuwe convent onder de prior van het kruisbroedersklooster in Luik zou vallen.¹³⁴ Niet toevallig zal zijn dat Peregrinus van Kampen voordat hij prior-generaal van de orde werd de prior van Luik was. Bij de goedkeuring in 1466 gaat het uitsluitend over de visitatie.¹³⁵ Onterecht is in de literatuur geconcludeerd dat het convent in Bree een kruisbroeder als biechtvader had.¹³⁶ Dit blijkt vooralsnog nergens uit de bronnen.¹³⁷ De proactieve aanpak onder Peregrinus van Kampen werd voortgezet onder Nicolaus van Haarlem in de

129 *Origo*, fol. 42v.

130 Van Zoonen, "Tot eer ende onderhoudenisse van den chore", 23.

131 Janssen, *Oord van helder licht*, 56.

132 *Ibidem*, 67.

133 *Ibidem*, 83.

134 Heere, 'Bibliographie', 46-47. Hij heeft de informatie overgenomen uit *Bijdragen voor de Geschiedenis van de Provincie der Minderbroeders in de Nederlanden V* uit 1948.

135 Inderdaad blijkt uit de bronnen dat de visitatie door de prior van Luik werd verricht. Zo is bekend dat prior Rufinus Caudeberet de visitatie tussen 1522 en 1531 verzorgde. Janssen, 'Orde van het Heilig Kruis' 3, 118.

136 Van den Bosch wijdt in zijn studie over de observantie van de kruisbroeders uit 1968 één alinea aan de zielzorg voor vrouwelijke religieuzen. Hij schrijft dat de kruisbroeders van Luik de geestelijke leiding van zusters in Luik en Peer op zich namen. Met zusters in Luik bedoelde hij de zusters in Bree. Zie: Van den Bosch, *Studiën over de observantie*, 127. Deze informatie is letterlijk overgenomen door Janssen in zijn publicatie over 800 jaar kruisbroeders uit 2010: Janssen, *Oord van Helder Licht*, 98.

137 In de verslagen van de generale kapittels worden geen overlijdens van biechtvaders van Bree genoemd.

periode 1473-1482. Onder zijn bestuur nam de orde de supervisie en visitatie over Jerusalem in Venray over, dat in 1467 de regel van Augustinus had aangenomen. Gedurende zijn jaren als prior-generaal werd in 1475 Bethlehem gesticht, dat niet lang daarna de regel van Augustinus aannam. Peregrinus was de voormalige prior van het observant ingestelde klooster Pietersdal in Hoorn. Het kan haast geen toeval zijn dat Bethlehem vlakbij Hoorn tot stand kwam. Onder zijn opvolger als prior-generaal, Everardus van Orsoy (1482-1493), werd het beleid van bevordering van nieuwe stichtingen van kruisbroederskloosters voortgezet. In 1483 kwam Nazareth in Idsega als dochter van Bethlehem tot stand, niet ver van het kruisbroedersklooster in Sneek. De kruisbroeders verzorgden op zeker moment ook de visitatie van Agnetendal in Peer, ongeveer 10 km ten westen van Bree.¹³⁸ Vanaf wanneer is niet precies bekend. Voor het eerst is hiervan in de bronnen sprake in het jaar 1486, maar vermoed kan worden dat de visitatie al eerder door de kruisbroeders werd verzorgd.¹³⁹ Uit Agnetendal kwam een aantal dochterstichtingen voort.¹⁴⁰ De eerste was Sint-Barbaradal (Eikendonk) in Den Dungen (bij 's-Hertogenbosch) in 1475. Het nieuwe convent was geestelijk geënd op Agnetendal, maar de eerste zusters werden uit Dommelen gehaald. De tweede dochterstichting was een convent onder de naam Dal van Josephat in Maastricht. De eerste initiatieven werden in 1476 ondernomen en in 1481 was de stichting een feit toen vier zusters uit Peer hun intrek in de gebouwen namen. Toen in 1486 een conflict rees tussen Agnetendal en het nieuwe convent, traden de kruisbroeders (de prior-generaal, de prior van Maaseik en de prior van Maastricht) als scheidsrechters op. De derde dochterstichting was Sint-Annadal in Luithagen-Mortsel (bij Antwerpen) dat in 1496 werd begonnen met vier zusters uit Agnetendal. Of de kruisbroeders ook bij deze drie stichtingen de visitatie verzorgden, is helaas onbekend.

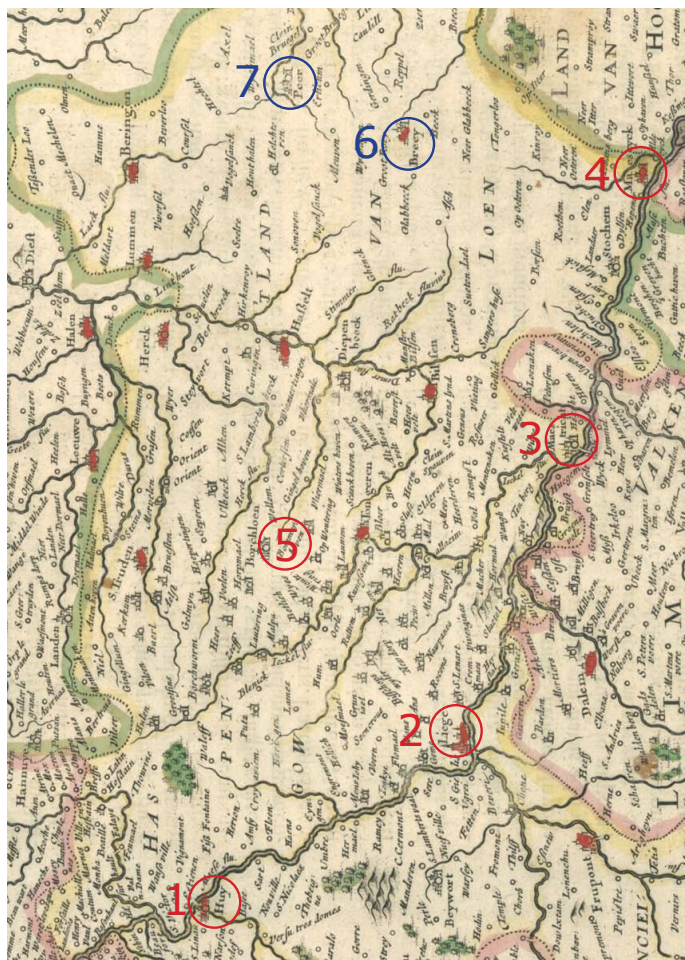
Een laatste gegeven betreffende de zielzorg van de kruisbroeders dat in deze context niet onvermeld mag blijven, heeft betrekking op de kleine gemeenschap die in Hoorn tegenover klooster Pietersdal werd gesticht. We hebben deze stichting in hoofdstuk 3 onder de zusterhuizen van het gemene leven besproken. In 1479 verklaarden drie vrouwen dat zij voortaan een geestelijk leven zouden leiden en hun bezit gemeenschappelijk zou zijn. Nieuwe vrouwen zouden uitsluitend met goedkeuring van hun biechtvader worden aangenomen. Deze akte is opgenomen in het *cartularium* van de kruisbroeders en de overlijdens van de vrouwen staan genoteerd in het memorieboek van het klooster. Kennelijk had Pietersdal een nauwe band met deze kleine gemeenschap. De zusters konden de mis bijwonen in de kruisbroederskerk, waardoor het biechtvaderschap in dit geval niet veel meer inhield dan inderdaad het afnemen van de biecht. Aanwijzingen dat de vrouwen de derde regel van Franciscus hebben aangenomen, zijn er niet. Tevens is er geen aanleiding te veronderstellen dat nog anderen dan de drie eerste vrouwen in het huis zijn opgenomen. Uit het memorieboek blijkt dat ze achtereenvolgens in 1482, 1495 en 1496 overleden. De stichting van deze nieuwe gemeenschap was dus zeker geen succes, wat mogelijk samenhangt met het ongelukkige moment waarop deze in Hoorn tot stand kwam: enkele jaren later werd de stad geplunderd en ten gevolge daarvan braken voor de kloosters slechte tijden aan.

Zowel Agnetendal als de drie dochterstichtingen bleven de derde regel van Franciscus volgen. Bij Annadal werd nog wel een poging tot regelverandering ondernomen, maar dit werd tegengehouden door de mater van Peer. Bethlehem had inmiddels (1479) wel de regel van Augustinus aangenomen en ook dochter Nazareth volgde deze regel (1484). Een volgende stap die de kruisbroeders zetten, was om niet alleen de visitatie te verzorgen, maar ook een kruisbroeder als biechtvader aan te stellen zodat ze nog meer controle over de gang van zaken in de vrouwengemeenschappen hadden. Dit was

138 Over Agnetendal is in 2001 een publicatie verschenen van de hand van J. Stinissen: Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal*. Het archief van dit convent (1437-1796) is grotendeels bewaard gebleven (zonder statutenboek, memorieboek of *obituarium*). Hij zet hierin uiteen dat de zusters gedurende het gehele bestaan van het convent tertiariessen waren, maar veronderstelt wel onterecht dat ze koorzusters waren.

139 Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal*, 30. Agnetendal bestond reeds in 1437 en verkreeg goedkeuring van de landsheer in 1438 en bisschoppelijke goedkeuring in 1439. Het werd onder visitatie van het regulierenklooster Marienhage in Woensel (bij Eindhoven) gesteld. Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal*. In 1456 dienden de zusters een verzoek in om een visitator uit het bisdom Luik te mogen kiezen. Wellicht is er een samenhang tussen de aanvang van visitatie van Agnetendal met de stichting van het kruisbroedersklooster in Maaseik in 1476.

140 Ibidem, 108-112.

4-10 Uitsnede uit de kaart van Blaeu van het bisdom Luik uit 1645 met in rode cirkels de kruisbroederskloosters en in blauwe cirkels de tertiariissen-conventen waarover de kruisbroeders supervisie en visitatie uitoefenden.

1 Hoei, 2 Luik, 3 Maastricht, 4 Maaseik, 5 Kolen, 6 Bree (Onze-Lieve-Vrouw-ter-Riviere), 7 Peer (St. Agnetendal).

aal Thomas van Gouda, die als streng te boek stond.¹⁴⁵ De overname van het biechtvaderschap past bij de veranderingen die zich in de 16de eeuw in de Orde van het Heilig Kruis voordeden. De nadruk op de liturgische kant van het kloosterleven (*vita contemplativa*) verschoof steeds meer naar een actieve houding in de maatschappij (*vita activa*), waardoor de orde zich tegenwoordig nog steeds kenmerkt. Uit deze tijd zou ook de verschuiving in benaming dateren: van kruisbroeders naar kruisheren.¹⁴⁶ Een laatste stap tot voeging van de zusters onder het gezag van de orde van de kruisbroeders werd alleen in Bethlehem (en wellicht in Nazareth) gezet: in 1537 werden de statuten afgestemd op die van de kruisbroeders. Ook dit besluit werd nog genomen onder Thomas van Gouda. De inhoud komt in het volgende hoofdstuk aan bod. Opmerkelijk is dat voor Jerusalem geen nieuw statutenboek is gemaakt. In 1675 werd een nieuw statutenboek in gebruik genomen en dat was nog steeds gebaseerd op het oude boek uit 1467.¹⁴⁷

waarschijnlijk voor het eerst in Agnetendal het geval. Volgens Stinissen was biechtvader Jan Tollener, die voor het eerst vermeld wordt in 1519, een kruisbroeder.¹⁴¹ Wanneer hij werd aangesteld, is niet bekend. Hij wordt aangeduid als 'van Maaseik', waaruit mogelijk valt af te leiden dat hij afkomstig was uit het kruisbroedersklooster in Maaseik. Toch is er aanleiding te twifelen aan deze interpretatie. Hij wordt niet expliciet kruisbroeder genoemd en komt niet voor in de verslagen van het generale kapittel van de kruisbroeders.¹⁴² Hij kan ook een priester uit Maaseik zijn geweest die door de kruisbroeders naar voren is geschoven als biechtvader. Zekerheid dat een kruisbroeder de biechtvader van Peer was, wordt pas verkregen bij het jaar 1534.¹⁴³ In dat jaar treedt Herman Randelroy als biechtvader op. In 1527 verbleef hij nog in het kruisbroedersklooster in Maaseik. In zowel Jerusalem als Bethlehem werd in 1530 een kruisbroeder als biechtvader aangesteld. Nazareth volgde snel daarna. Van geen enkele andere religieuze vrouwengemeenschap is bekend dat die een kruisbroeder als biechtvader kreeg.¹⁴⁴ Deze overname van het rectoraat van de drie kloosters vond plaats onder prior-generaal

141 Ibidem, 31 en 66. Deze veronderstelling is mede gebaseerd op de door hem veronderstelde koppeling tussen visitatie en biechtvaderschap.

142 Zowel zijn aanstelling als overlijden is niet terug te vinden in de verslagen van het generaal kapittel. Voor het eerst vernemen we van Peer bij het kapittel van 1550 waarin Franciscus Zittart als pater in Peer als overleden werd opgegeven: Van de Pasch, *Definities der generale kapitells*, 349.

143 Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal*, 66.

144 Het is onwaarschijnlijk dat dit bij nog een ander convent het geval was. In de verslagen van het generale kapittel was dit in dat geval tot uiting gekomen.

145 Janssen, *Oord van helder licht*, 91.

146 Ibidem, 108.

147 Verschuieren, 'Handschriften afkomstig uit het klooster Jeruzalem te Venray'.

Opvallend is tot slot de naamsverwantschap van de kloosters Jerusalem, Bethlehem en Nazareth: ze zijn alle drie genoemd naar heilige plaatsen. Dit kan geen toeval zijn. Er lijkt sprake van een doelbewust plan en dat houdt in dat de kruisbroeders vanaf het allereerste begin actief betrokken waren bij de kloosters Bethlehem en Nazareth en voor de visitatie zorgden. Interessant in dit verband is de overeenkomst in naamsvorming bij de Friese vrouwenkloosters in de late 12de en vroege 13de eeuw waarbij eveneens werd gekozen voor bijbelse plaatsnamen: Bethlehem (premonstratenzer), Sion (cisterciënzer) en Nazareth (cisterciënzer).

4.4 Verkloosteren van Bethlehem

De rode draad in dit hoofdstuk is het verkloosteringsproces van Bethlehem: van een tertiarissenconvent (1475) naar een klooster onder de regel van Augustinus (1479) tot kruiszusters (1530). Uit de analyse volgt dat de zusters van Bethlehem nooit koorzusters zijn geweest die het volledige Latijnse koorgebed baden, maar vanaf 1479 conversinnen waren die een verkorte versie van de getijden volgden. De geschiedenis van Bethlehem lijkt op die van klooster Jerusalem in Venray. Dit klooster nam in 1467 de regel van Augustinus aan en heette vanaf dat moment Jerusalem en viel waarschijnlijk niet lang daarna onder de visitatie van de kruisbroeders (de prior van klooster St. Agatha). In 1530 namen de kruisbroeders het rectoraat over dit klooster aan. Bethlehem veranderde van regel in 1479 en stond net als Jerusalem onder de visitatie van de kruisbroeders. De kruisbroeders zijn verantwoordelijk voor de keuze van de bijbelse plaatsnamen Bethlehem en Nazareth. Dat houdt in dat ze betrokken waren bij het tot stand komen van deze kloosters, dat ze deze kloosters aanvankelijk alleen visiteerden en naderhand ook het rectoraat overnamen.

Bij iedere stap in het verkloosteringsproces van Bethlehem is gekeken naar de motieven. Dat valt bij het gebrek aan bronnen niet altijd mee. Hoe ruimer het perspectief, hoe complexer het beeld. Kijken we puur naar Bethlehem dan zien we een klein klooster dat de rust en afzondering van het buitengebied opzocht en dat zó snel groeide dat al na enkele jaren een dochterstichting (1484) hieruit voortkwam. In het licht van de geschiedenis van Hoorn verandert dit beeld radicaal. De stichting van Bethlehems dochtervestiging Nazareth vond plaats in een periode na een plundering van Hoorn, waarbij de kloosters niet waren gespaard. Vermoedelijk is ook Bethlehem net als Nieuwlicht ten prooi gevallen aan de plunderende soldaten. Zusters ontvluchtten de stad vanwege de grote armoede in de conventen, zoals expliciet verwoord staat in een kroniekje van het Mariaconvent. Terug naar het veilige Friesland lijkt het devies te zijn geweest in Bethlehem. Het motief voor de stichting van Nazareth was dan wel religieus en op instigatie van de kruisbroeders, maar de directe aanleiding was heel werelds van aard.

Toch kunnen we wel het een en ander over de toedracht van het proces van verkloosteren van Bethlehem veronderstellen. Het feit dat Bethlehem al na enkele jaren na de stichting van regel veranderde, doet sterk vermoeden dat de aanneming van de regel van Augustinus deel uitmaakte van een vooropgezet plan. De keuze voor de naam Bethlehem, de herkomst van de eerste zusters uit Sneek waar net als in Hoorn een kruisbroedersklooster was, de aanduiding van (kruis)broeder Pieter Claesen als ‘fondator van dit convent bethlehem’ en het feit dat het klooster door de kruisbroeders werd gevisiteerd, wijzen er allemaal sterk op dat al vanaf aanvang kruisbroeders een rol bij dit klooster hebben gespeeld. Dat is reden te meer om aan te nemen dat de intentie vanaf het begin was om een klooster volgens de regel van Augustinus te stichten. In hoofdstuk 3 is geconstateerd dat in West-Friesland als vrouwengemeenschap uitsluitend het Maria Magdalenaconvent deze regel volgde. De overige conventen volgden de derde regel van Franciscus, waaronder ook twee conventen van grauwezusters. Bij het Maria Magdalenaconvent kunnen we ons afvragen of de regel van Augustinus niet eerder uit disciplinaire redenen werd opgelegd dan om het geestelijke prestige dat deze verleende. De observantie had bij de derde-ordeconventen in West-Friesland niet doorgezet. Geen enkel convent ging over naar de regel van Augustinus, zoals dat elders in het bisdom Utrecht wel vaak gebeurde. Een West-Friese vrouw die in de 15de eeuw een tree hoger op de geestelijke ladder haar leven aan God wilde wijden dan in een tertiarissenconvent kon het meest dichtbij terecht in Amsterdam. Daar volgden diverse vrouwengemeenschappen de regel van Augustinus.

Een van deze was het Nieuwe Nonnenklooster waarvan bekend is dat enkele West-Friese vrouwen toetraden en grote hoeveelheden goederen inbrachten. Zo traden bijvoorbeeld in 1430 de zussen Dyedue Godevaert die Vriesendochter en Alyt Godevaert die Vriesendochter tot dit klooster toe, waarbij ze een huis en wel 17,5 morgen grond in Wognum inbrachten.¹⁴⁸ Het Nieuwe Nonnenklooster verwierf op deze wijze grote hoeveelheden grond in Wognum en Schellinkhout. De Melker maakt in zijn studie naar de Amsterdamse kloosters een vergelijking met een markt. De religieuze instellingen opereren op een religieuze markt met middelen ter redding van de ziel als spirituele handelswaar.¹⁴⁹ Op een markt draait alles om vraag en aanbod. Als er vraag is naar een bepaalde spirituele handelswaar, zullen er zich aanbieders op de markt begeven om aan die vraag te voldoen. Zo kunnen we de stichting van Bethlehem als klooster beschouwen. Er was in West-Friesland geen vrouwenklooster dat een kerkelijk erkende kloosterregel volgde met alle geestelijke prestige die daarmee verbonden was. Vrouwen die een dergelijk leven wilden leiden, zochten hun toevlucht elders, zoals in het Nieuwe Nonnenklooster in Amsterdam. Bethlehem sprong als het ware in dit gat. De keuze voor de Bangert past bij dit plan. Dit was een oase van rust te midden van weilanden en boomgaarden, in een klein boerendorp van nog geen 50 huizen. Uitermate geschikt voor een contemplatief leven.

Vervolgens voegde Bethlehem zich onder het gezag van het generale kapittel van de kruisbroeders. Iedere twijfel hieromtrent is overbodig. Zowel uit de kronieken, de verslagen van het generale kapittel van de kruisbroeders als het statutenboek van Bethlehem blijkt dit overduidelijk. Hoewel de verslagen van het kapittel hier geen melding van maken, is het waarschijnlijk dat al in 1529 het plan is opgevat Bethlehem door middel van het biechtvaderschap van een kruisbroeder onder het gezag van dit kapittel te brengen. Conradus Juliaci werd uit zijn functie als prior van Pietersdal ontheven, een nieuwe prior werd aangesteld en na het overlijden van de biechtvader van Bethlehem is hij daar in 1530 als nieuwe biechtvader aangesteld. De reden kennen we niet. Pietersdal had de overstap naar de orde van de kruisbroeders in 1462 gemaakt. In een kroniekje over de geschiedenis van Pietersdal dat is ingevoegd in de *Origo* staat in hoogdravende bewoordingen over deze stap van de broeders geschreven: 'sy wouen altyt meer tot perfectie ende volmaectheyt in deuchden gaen als in meerder religie. So is dan dese voorgenomde nyeuwe pater off rector broer Heynrick van Edam met syn voorgenoemde broeders vander sinne ende wille geweest uyt godes ingeven aen te nemen een hoger ende approbeerde oorde leggend met malcanderen over waer off aen wat religie off oorden hen best aen vallen wouen, twelck sy nyet en deden uyt armoede off grote schulde, off ander saecken die sy hebben mochten, van enig tribulatie off contrare dingen, maer ter contrarien hadden sy van alles genoeg van byer, broot ende alle lyffnering want dat volck seer geneycht was tot devote menschen en verhoopten meer toegeneycht te worden so haer staet in een beter veranderde.'¹⁵⁰ De overstap naar de kruisbroeders werd ingegeven door een streven naar religieuze perfectie en volmaaktheid en de hoop dat het gelovige publiek het klooster nog meer zou begunstigen. De reden was dus tweeledig: religieus en materieel.

Het verkloosteringsproces van Bethlehem moet worden geplaatst binnen het proces van observantie binnen de orde van de kruisbroeders. Hierbij kan een aantal stappen worden onderscheiden. De eerste stap was het hervormen van de bestaande kloosters en het op orde brengen van het bestuur van de orde. De tweede stap was het stichten van nieuwe en observant ingestelde kloosters. Als derde stap kunnen we de geestelijke zorg voor enkele vrouwengemeenschappen beschouwen, aanvankelijk uitsluitend de supervisie en visitatie en later ook het biechtvaderschap. Dit voltrok zich in de periode tussen 1466 en 1530.

De mate van succes van Bethlehem is een middel om te meten of het klooster inderdaad aan een behoefte voldeed en of de aansluiting bij de kruisbroeders in materieel opzicht voordelen bood. Dit komt in de volgende hoofdstuk, bij de analyse van het leven in het klooster en de economische geschiedenis, aan bod. Daarna richten we onze aandacht op het klooster als verschijningsvorm in het landschap. Dit is grotendeels gebaseerd op de archeologische resultaten. Hoe bouwde het klooster tijdens de verschillende stappen die het in het verkloosteringsproces doormaakte uit en wat vertelt ons dit over dat proces?

148 Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof*, 259-260.

149 De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 7.

150 *Origo*, fol. 16r-18v.